

229 દામતિલ Ar. કમભાનર

F 125 C. 30x10.cms.

SK 1739,

Sg-35-342

८२३५

॥ अथ शूद्रधर्मक मत्स्यकरभट्टकृतं शूद्रपुस्तकारंभाः ॥
॥ पांडुरंगप्रसन्न जगदंबाप्रसन्न शूद्रनिरूपणेधर्मः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ पांडुरंग ॥ प्रणम्य रामं पितरो कमलाकरशर्मणा ॥ रामकृष्णतनूजेन शरद
धर्मो निरूप्यते ॥ तत्र शरदं त्वं मूढसवर्णजत्वं विप्रत्वादिवत् ॥ यद्यपि सर्गाद्यकार्त्तिकेने विश्वामित्रादि
चने तत्तथापि तत्र दृष्टविशेषारब्धशरीरत्वमेव ब्राह्मणत्वं अन्यत्र तु पूर्वोक्तमेव ॥ एवं शरदं त्वेपी
तिदिक ॥ तत्र पद्मांशरदोऽज्जायत ॥ शरदो मनुष्याणामश्वः पशूनामिति बह्वचनैर्निरीयादिश्रुति
भिर्मुखबाहूपज्जातान् तस्य वर्णायथाक्रमं ॥ लोकानां तु विवृध्यर्थं मुखबाहुरुपादतः ॥ ब्राह्म
णं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत इति ॥ मन्वादिस्मृतिमिश्रशरदस्य वर्णत्वेऽपि कर्मणां निवे
धो वचनाद्वा याच्चावगम्यते ॥ तथा च शतपथश्रुतिः ॥ यद्युवा एतच्छमशानं यशूद्र इति ॥ त
स्माच्छूद्रो यज्ञेन चक्षुर्मौनहिदेवता अन्वसज्यतेति च तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ पृथ्यां युज्यते इति पद्य
पुंगवमिति मित्यर्थः ॥ न्यायस्तु पूर्वमीमांसायामाद्याधिकरणसिद्धौ द्वितीयकः पाष्ठश्च ॥

१५० क०

९

वि

तथाहि ॥ ३ ॥ आद्येधिकरणे स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनस्य कर्मोपनतव्यश्रुत्या स्वाध्यायार्थत्वा
वगतेरक्षरग्रहणार्थत्वेनादृष्ट्यर्थत्वाच्चावतैव विध्यर्थविश्रांतेर्विचारानाशेषान्मीमांसाशास्त्रं
पूर्वपक्षेनारभ्य ॥ तेन विचारमकलौ ववेद मधीत्यस्नायादिति स्मृतेः ॥ समावर्तितं ॥ ततश्च क्र
तुभिरध्ययनविधिसिद्धविद्याभावेन स्वयमेव हि जवष्टु द्वे विविद्याक्षेपात्पुस्तकादिना विद्यासं
पाद्यशब्दस्याप्यधिकारुक्तः ॥ षष्ठेऽपि शब्दोऽकारणो पूर्वपक्षेऽसिद्धांते लध्ययनस्यार्थधीहेतुत्वेन
दृष्टार्थत्वात्सास्नामृगक्षराभिव्यक्तिद्वारास्तौ चार्थत्वमिव न व्यप्रत्ययावगतस्वाध्यायार्थत्वदा
रार्थज्ञानार्थत्वाद्विचारं विना च तदयोगोत्तदर्थशास्त्रमार्गं भणीयं ॥ एतच्चार्थोत्तौ धर्मजिज्ञासेत्य
त्राध्ययने विधेर्दृष्टार्थत्वादित्यतः शब्दव्याख्यया शाबरभाष्ये सूचितं ॥ तेन विचारं विना विध्य
र्थसमाप्तेर्वेद मधीत्यस्नायादिति स्मार्तस्नानोत्कर्षः ॥ ततश्चाध्ययनविधेः उपनीततमध्यापय
यी

त ॥ उपनीयगुरुः शिष्यं महाव्यादृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्ये इति स्मृत्या उप
पनयनदृष्टार्थत्वाच्चोपनीतान् प्रत्येव ह नत्वात् उपनयनस्य चाधाने सर्वशेषत्वात् इति द्वितीया
ध्यायन्यायेन वसंते ब्राह्मणमुपनर्तयतीति तन्मन्त्रादिवेश्यमिति ॥ श्रुतिभिस्त्रैवर्णिके चैव विधा
नेन शूद्रे तद्भावात् क्रतुविधानां चाध्ययनविधिसिद्धविद्यत्रैवर्णिकविषयत्वेनोपक्षीणानां अन्य
थानुपपत्त्यभावेन विद्यानापेक्षत्वाच्च शूद्रस्य कर्मस्वनधिकार इति षाष्ठसिद्धांतोऽपि फलं ॥ अत्र यद्य
पि उपनर्तनमध्यापयतीत्यध्यापने उपनीतग्रहणं नाध्ययने ॥ तथाप्यध्यापनस्य रत्यर्थत्वेन या
जयेदिति वद्विध्यनर्हत्वादाचार्यनिष्ठत्वेन माणवकसंस्कारत्वाभावाच्च ब्राह्मणमुपगच्छेत् सोधी
यीतेति विपरिणतोर्थोऽत्रैयः ॥ स्वाध्यायवच्च मसाध्वर्युन्वृणीत इति वदुपनयनसंस्कार्यस्य व
देरनेनैव विनियोगादुपादेयत्वमिति पार्थसारथिराणकादयः ॥ अत्र एवोपादेयत्वेन विवक्षितं पुस्तकं ॥

इति विवरणादयः ॥ २

११०३०

३

२

सा

अन्यथोपनयने संस्कार्यत्वाद्देकत्ववत्पुंस्त्वाविवक्षया स्त्रीणामप्युपनयनप्राप्तिः केन वार्येत
॥ यत्तु तं वरत्ने ॥ तस्यायावत्तं मांशीर्ब्रह्मचर्यमित्यत्राष्टवर्षवाक्ये द्वितीयया संस्कार्यत्वाद्धिगा
विवक्षयान्यायेन स्त्रिया उपनयनप्राप्तावपि निषेधादेवोपनयनाभाव इत्युक्तं ॥ तदध्ययवर्णीते
तिवदुपादेयत्वाच्चिंत्यं ॥ अतएव षण्डस्य नोपनयनं ॥ ११३३ धर्मत्वात् ॥ अतएव मिताक्षरायां देवकः
षण्डकोलिंगहीनस्या संस्काराहं श्रुतेव सः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ षण्डतु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्या ब्रतं चोत्त
इत्याह ॥ स्मृत्यैर्धर्मरादयस्तु ॥ वचनादुपनयनमाहः ॥ एतच्चाग्रे वक्ष्यामः ॥ अतएवोपादेयगतत्वाद्
ष्टवर्षत्वमेकत्वं च विवक्षितं ॥ नन्वेवं न्यायतरेव शूद्रस्य कर्मनधिकारे सिध्येतस्माच्छूद्रो य
ज्ञेन च कृत इति निषेधः ॥ किमर्थ इति चेत् ॥ न्यायप्राप्तानुवाद इति भट्टः ॥ वेदांतिनस्तु ॥ तं यप्र
त्यये स्यात् ॥ आध्यायस्य भाव्यत्वावगतेः ॥ अथ गोपस्थितत्वात् ॥ दुष्फडादौ तस्यावश्यकत्वादेकत्वं

अध्येतव्य इति

सतु यद्युवा इति श्रुत्या निविध्यते ॥ अस्मान्निषेधा देवाध्ययनस्याक्षरग्रहणार्थत्वं ॥ ४ ॥

४

प्याच्चाक्षरग्रहणमेव भाव्यं ॥ न च क्रतुभिरर्थज्ञानाक्षेपात्पुस्तको नाशूद्रस्याधिकारापत्तिः ॥ मथा
भाहं मतेध्यमनविधिसिद्धविद्याग्राहणेन क्रतूनां शूद्रे विद्यानाक्षेपकत्वं तथार्थज्ञानमप्यध्ययन
विधिसिद्धाक्षरग्रहणोपायेन चरितार्थत्वा न शूद्रस्य पुस्तकाद्युपायमाक्षिपतीति तुल्यं प्राप्यतां
वाक्षेपाच्छूद्रस्याधिकारः ॥ अन्यथा शूद्रस्य प्राप्तभावा निषेधो व्यर्थः स्यादित्याहुः ॥ सर्वथा शू
द्रस्य कर्मण्यधिकारः सिद्धः ॥ ग्रहणविवादस्तु ॥ उपनयीतेति निभ्रधातोः संमाननोत्संजना
चार्यकरणज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु निभ्रतिपाणिनिस्मृतेराचार्यकरणत्वे भाव्ये आत्मनेपदस्म
तेरुपनयनस्यांगत्वेनाफलत्वेपि ॥ उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ॥ सैकत्वं सरहस्यं चत
माचार्यं प्रचक्षते ॥ इति स्मृतेरध्यापनफलमेवांगे उपचर्यते ॥ वर्मवा एतद्यज्ञाय क्रियते यत्प्रया
जादूज्यं तेदूतिवत्तेनाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वेप्यध्ययनस्य माणवक निष्ठत्वेनांतरंगत्वादर्थज्ञाना

२ इत्येतेनात्मनेपदसिद्धे... मानेनत्यादिविधानं व्यर्थं स्यात् ॥ तनाकर्त्रेभिप्रायेणोक्त्यात्मने २
३ + मित्युक्तं महाभाष्ये ॥ ३

शू० क०

३

र्थत्वमिमे कर्तृनां च तत्सिद्धविद्योपजीवित्वाद् पायांतरानाक्षेपाच्छ्रुत्या नधिकार इति प्राभाकराः ॥
तदयुक्तं ॥ आचार्यकरणत्वेस्य कर्त्रेभिप्रायेणोक्त्यात्मनेपदवक्तुमेतत्सूत्रं ॥ ततश्चक्रियाफलत्वेप्यकर्त्रेभिप्रायत्वात् आचार्यकरणत्वं भाव्यमिति दिक् ॥ विशेष
षक्त विवरणे तत्र रत्ने च ज्ञेयः ॥ तत्र श्रुदस्य वेदश्रवणे तावन्नाधिकारः ॥ कपित्वाक्षीरपानेन ब्रह्मणो
गमनेन च ॥ वेदाक्षरविचारेण श्रुदश्चाङ्गकतां ब्रजेदिति पराशरोक्तं ॥ उत्तरमीमांसायां व्याससूत्रे वि
॥ श्रवणाध्ययनप्रतिषेधात्मकत्वेत्यत्र श्रुदस्य वेदश्रवणादिति निषिद्धं ॥ इति शंकराचार्ये व्याख्या
तं ॥ श्रवणप्रतिषेधो भवति ॥ अथ हास्यवेदमुपशृण्वतस्त्रपुजे तुभ्यां श्रोत्रपूरणमिति ॥ यद्युवाएत
च्छ्रुदश्चान्यच्छ्रुद इति ॥ भवति वेदोदाहरणे जिह्वाछेदोधारणे शरीरभेद इति ॥ तथा वेदार्थज्ञानमपि
॥ न श्रुदायमतिदद्याच्छ्रोत्रं न ह विः पुतं ॥ न चास्योपदिशेदुर्मनचास्यत्रतमादिशेदिति प्राप्नोति ॥

३

पितृ
श्री
मतिर्वेदार्थोपदेशः॥ नशूद्रायपरितानंदद्याद्देदमुखेनवितिपराशरपुराणात्॥ वेदज्ञाननिषेधान्मी
मांसाद्यध्ययनमपिनिषिद्धं॥ तथावेदमूलंत्वात्स्मृतिपुराणाद्यध्ययनमपिनिषिद्धं॥ पुराणंपंचमोवेदः
पुराणंवेदसंमितिस्मृतेः॥ मनुएषि॥ निषेकादिश्मश्रुगतांतोमंत्रेयस्योदितोविधिः॥ तस्यशास्त्रेधिका
रास्मिन्नेयो नान्यस्यकस्याचित्॥ एवंस्मृत्यादिश्रवणमपि॥ नाध्येतव्यमिदंशास्त्रंदृष्टव्यस्तुसंनि
धौ॥ योधीतेवैवमोहात्मासयातिनरकान्वहृन्नितिकोर्मोक्तेः॥ वायुसंहितायामपि॥ नवेदविद्भिःक
थनीयमेतत्पुराणरत्नंपुरशासनस्य॥ नामक्तशिष्यायननास्तिकेभ्योदत्तंहेयत्तन्निरयंददाति॥ भ
विष्यपुराणे॥ यो न्येतानित्वयोक्तानिधर्मशास्त्राणिसुव्रत॥ नेष्टमिष्टोतुंविष्टेद्रुगुप्तान्येतानिहिद्विज
त्रयाणामेववर्णानांप्रोक्तान्येतानिपंडितैः॥ श्रेयसेनतुशूद्राणामत्रमेवचनंश्रणु॥ ब्राह्मणादिषुवर्ण
ेषुवेदाःसर्वेप्रतिष्ठिताः॥ मन्वादीनिचशास्त्राणितथांगानिचसर्वशः॥ अत्रश्रवणस्यवाचनस्यचश

मित
इति

मतिर्वेदार्थोपदेशः॥ नशूद्रायपरितानंदद्याद्वेदमुखेनत्वितिपराशरपुराणात्॥ वेदज्ञाननिषेधान्मी
मांसाद्यध्ययनमपिनिषिद्धं॥ तथावेदमूलत्वात्स्मृतिपुराणाद्यध्ययनमपिनिषिद्धं॥ पुराणंपंचमोवेदः
पुराणंवेदसंमितिस्मृतेः॥ मनुएषि॥ निषेकोदिशमज्ञानांतोमंत्रैर्यस्योदितोविधिः॥ तस्यशास्त्रेपिका
रास्मिन्नेयोनाव्यस्यकस्याचित्॥ एवंस्मृत्यादिश्रवणमपि॥ नाध्येतव्यमिदंशास्त्रंक्षलस्यतुसंनि
धौ॥ योधीतेवैवमोहात्मासयातिनरकान्वहृन्नितिकोर्मोक्तेः॥ वायुसंहितायामपि॥ नवेदंविद्भिःक
थनीयमेतत्पुराणरत्नंपुरश्चासनस्य॥ नाभक्तशिष्यायननास्तिकेभ्योदत्तेहियत्तन्निरयंददाति॥ भ
विष्यपुराणे॥ योन्येतानित्वयोक्तानिधर्मशास्त्राणिसुब्रत॥ नेष्टमिश्रोतुंविप्रैर्द्रुतान्येतानिहिद्विज॥
त्रयाणामेववर्णानांप्रोक्तान्येतानिपरितेः॥ श्रेयसेननुशूद्राणामत्रमेवचनंशृणु॥ ब्राह्मणादिषुवर्ण
षुवेदाःसर्वेप्रतिष्ठिताः॥ मन्वादीनिचशास्त्राणितथांगानिचसर्वशः॥ अत्रश्रवणस्यवाचनस्यचश

पुराणेनैव वेदं ॥ वदंति केचिद्दिङ्मांसः स्त्रीणां शूद्रसमात्मनां ॥ तथा ॥ सिद्धांतश्रवणं प्राहुर्दिज्ञानं मुनिसत्तमाः ॥ शूद्राणां
 च विरक्तानां तथा स्त्रीणां नरेश्वर ॥ सिद्धांतश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ॥ सिद्धांतः सत्यार्थः ॥ रामायणे
 पि ॥ पठन्दिजो वा गृणभक्तं मीमात्स्यात् ॥ क्षत्रियो भूमिपति त्वमीयात् ॥ वणिग्जनः पुण्यफल त्वमीयात् ॥ पुण्यं च
 शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥ इदमपि विप्रादिद्वारेव ॥ तदुक्तं भविष्ये ॥ देवाचो पुरतः कृत्वा ब्राह्मणांश्च नृपोत्तम ॥
 श्रोतव्यमेतच्छ्रुत्वा तथान्ये श्रुत्वा हि जातिभिः ॥ पुराणश्रवणविधानां देवतदंतर्गतवैदिककर्मेश्वरश्रवणोऽपि न
 दोषः ॥ नदुक्तं वा तैत्तिरीयैः ॥ तानेव वैदिकानां मंत्रान्भारतादिनिवेशितान् ॥ विधाय मंत्रनियमं लोकबुद्ध्या प्रयु
 जत ॥ इति ॥ यद्यप्यदृष्टं हेतुत्वं न वैदिकत्वं विनास्ति ॥ तेन स्तोत्रादेरपि वेदे सत्त्वं कल्पते ॥ तथापि वचनादो
 षाभावः ॥ अनित्यस्यापि प्रवाहादितया कल्पसूत्रादिवन्नित्यविधि विषयत्वं ॥ योऽपि शंखेन विद्याया
 नान्युक्ता एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते स च वृत्ते दशयतीतरेषामिति बहुधा वचनाच्छूद्रस्य ज्ञानोपदेशः

मंत्र
हा

मुक्तं ॥

ना

शू० क०

५ वी

य

ता

सोपि विप्रद्वारैव ॥ एते विद्वानि विधाश्च धर्माः शूद्रसमाना भीमनुपनीत द्विजस्त्रीकुंडगोलुकसंक
रजादीनामपि स्त्रियाः ॥ ते चोग्रेवक्ष्यन्ते ॥ तस्मिंश्शूद्रस्य विप्रद्वारापुराणश्रवणेन ज्ञानमिति ॥ अथ शू
द्रस्य मंत्रविचारः ॥ तत्र त्रैविद्यात्वाद्देवमंत्रेनाधिकारः ॥ व्यासोपि ॥ शूद्रो वर्णश्चतुर्थोपि वर्णत्वादुर्ममर्ह
ति ॥ वेदमंत्रं स्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विनेति ॥ नृसिंहतापनीये ॥ सावित्री प्रणवयजुर्लक्ष्मीं स्त्रीश्च
द्रोनेच्छति ॥ पराशरभाष्येप्येवं ॥ रामतापनीये ॥ सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवयदि जानीयात् स्त्री शूद्र
समर्थो गच्छति ॥ लक्ष्मीः श्रीबीजं ॥ व्याहरणे जिह्वाछेददति श्रुतेश्च ॥ मोडा निबन्धेति धितत्वे स्कांदे ॥
स्वाहा प्रणवसंयुक्तं शूद्रे मंत्रं दद द्विजः ॥ शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामिवात् ॥ एवं पुराण
विष्णुसहस्रनामचंडीस्तोत्रादिपाठेष्वनधिकारः ॥ श्रवणमात्रेधिकारेण पाठाप्रसक्तेः ॥ तदुक्तं हरिवं
शे ॥ सुगतिमिया धूर्वणा च शूद्रजातिरिति ॥ अतएव भारते ॥ विष्णुसहस्रनामसु ॥ वेदांतगोब्राह्म

णस्यात्सत्रियो विजयी भवेत् ॥ वेष्ट्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् रूत्यत्र शूद्रः श्रवणे
 नैवेति शंकराचार्ये व्याख्यातं ॥ किं बहुना शूद्रकर्तृकस्नानदोऽश्रादुदो विप्रस्यैव पौ सणमंत्रपाठः ॥ शू
 द्रस्य तु श्रवणमात्रं ॥ श्रावयेच्चतुरोवर्णानित्यस्य निष्ठादृष्ट पक्षतिं योजयेदिति वष्णुपुरित्वयेन शू
 द्रं प्रति श्रवणजन्यज्ञानस्यैव कर्मभिर्ग्रहणात् ॥ पुराणपाठाभावेनेतन्मंत्रेषु पाठाप्रसंगाच्च ॥ वारा
 हेपि ॥ अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रवर्जितः ॥ अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यते ॥ अस्य
 श्रादुप्रकरणपाठेपि इयंपरिभाषा ॥ न च सा वाक्यरूपा ॥ प्रकरणेन नियंतुं शक्या ॥ अतः शूद्रकर्तृक
 कश्रादुदो अर्थप्रकाशनार्थं सर्वत्र मंत्रपाठो विप्रेण कार्यः ॥ इति शूद्रपाणिः ॥ वैदिकोपविप्रेणोपनी
 यः रूत्याचार्यचूडामणिः ॥ माधवीयेष्वेवं ॥ श्रादुयस्यां शारवायां विप्रस्य मंत्रपाठउक्तः स शूद्रश्रा
 दूपि विप्रेण कर्तव्यः ॥ स्यादेवेति स्मृतिकौमुद्यां ॥ मदनपाठः ॥ अमंत्रस्येति विशेषणात् स्त्रीणां तत्तुल्य

११३० क०

६५

नांचेति शूळपाणिः ॥ यच्च ते नैवोक्तं ॥ मंत्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तनमस्कारेणैव ॥ अनुज्ञातोऽप्य
नमस्कारो मंत्रातिगोतमीति ॥ तच्चिंत्यं ॥ दृष्टद्वारेव हि ॥ तत्प्रोप्तिर्न स्वातंत्र्येण ॥ न च मंत्रनिषेधे
नियमादृष्टप्राप्तिः ॥ नमस्कारेणैव तस्मिंदेव ॥ न हि स नमंत्रः ॥ अन्यथानस्वाचक्षतेष्वप्यातजन्या
दृष्टार्थसोपिक्रियेते ॥ तेन पितॄणां नामगोत्रतद्व्यादौ यत्र द्विजानां मंत्रमुक्तस्तत्र शूद्रस्य सर्वमंत्रापि ना-
निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवमात्रार्थगोतमीयं ॥ न तु तिलावपनादानपि ॥ अन्येतु आवाहनादिकर्तव्यं
यथा शूद्रेण तर्क्षु ॥ देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतद्व्यादौ भविष्योक्तेः ॥ सर्वत्र देवे देवे
भ्यो नमः ॥ पित्र्ये पितृभ्यो नमः ॥ इति नाममंत्रमाहुः ॥ केवलस्य नाम्ना प्रयोगानर्हत्वात् ॥ तेन नमद-
त्येतावानेव मंत्रः ॥ इति मदनपारिजातोक्तिः परास्ता ॥ क० मतकस्तुषीराणकर्मणां स्त्रीशूद्राभ्यतिवि-
शिष्यविधाना तेषां च मंत्रविशिष्टानां उत्पत्त्या तथैव विनियोगोऽप्योराणमंत्रपाठः शूद्रस्वभव

त्येवेत्याह ॥ अस्मत्पितृचरणास्तनमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्नहापयेत् ॥ इति याज्ञनल्क्योक्तौ यज्ञ
 शब्देन शूद्रकर्ममात्रोद्देशेन नमस्कारविधानं ॥ यज्ञानामुद्देश्यानां पंचत्वेन विशेषणग्रहे क्लृप्तविव
 क्षावद्वाक्यभेदापत्तेः ॥ तेन शूद्रकर्तृकतुलादानादिपूर्तेषु शूद्रस्य नमस्कारो मंत्रद्रव्याहुः ॥ योराण
 स्तविप्रस्येत्यविरोधः ॥ एतेन नमस्कारस्य पंचयज्ञेष्वेव विधानाच्छूद्रस्य नमस्कारो माहात्म्यमदनपरि
 जातोक्तिः परास्ता ॥ अतएव योमने सास्वधर इति श्रुतेर्नमस्कारेण वैखल्वपि न वै देवानमस्कारम
 तियज्ञो वै नमस् इति हि ब्राह्मणं भवतीत्याश्वलायनोक्तेः ॥ नमस्कारेणुच्चेत् ॥ कर्त्तव्यं स्यापि सर्व
 कर्मो गत्वं ॥ तच्च यथा हि ज्ञानांतत्र तत्र वैदिकमंत्रोक्त्या बाधितं सच्चैत्ययज्ञादौ प्रवर्तते ॥ तथा शूद्रे
 पिकर्मोक्तौ मंत्रानुष्ठितौ च प्रवर्तते एव ॥ अतएव शूद्रस्य कातीयस्मृतौ क्ता अष्टौ संस्कारा विवाह
 श्रौतौ हरिहरेण ॥ अतएवानुमतोऽस्य नमस्कारो मंत्रद्रुतिगोतमीयः शूद्रे प्रतिमसवः ॥ तस्य चानु

इति नारायणवृत्तावधुक्तेः ३

शु.क०

इत्यत्र
७

तु
५

येयाप्रकाशकश्रुतेपिवचनाख्यथार्थमैंद्रीस्यादितिन्यायेनांगत्वं ॥ एतेन देवताभ्यः पितृभ्यश्च
त्ययं वानमस्कारमंत्रद्विबिज्ञानेश्वरमदनपरिजाताद्युक्तिर्मानाभावात्परास्ता ॥ अत्र केचित् ॥ वि
प्रोमंत्रेण गृह्यते ॥ वैदिको मंत्रो विप्रस्य ॥ पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः ॥ नूवेदेषधिकारो हि कश्चि
ष्टुद्रस्य विद्यते ॥ पुराणे च अधिकारो मे दर्शितो ब्राह्मणे रिते ॥ शूद्रपाणो पादौ च ॥ श्रीदत्तोप्येवं ॥
तिथितत्वे स्मार्त्तोक्तः ॥ वैदिकेतरमंत्रपाठे शूद्रस्याप्यधिकारः ॥ वेदमंत्रवर्जं शूद्रस्येत्याचार्यं तां
जो ॥ छंदोगादिके वचनाद्वेदेति विप्रोषणात् ॥ ओतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति निषेधो मंत्रे
तरपुराणपरः ॥ पंचयज्ञस्नानश्राद्धेषु पौराणोपिन ॥ नमस्कारेण मंत्रेणोति पंचयज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रवि
शामेव मंत्रं स्नानमिष्यते ॥ तूष्णीमेवादि शूद्रस्य स नमस्कारकं मतमिति योगियात्तवत्त्वेन स्ना
ने ॥ अयमेव विधिः प्रोक्तः ॥ शूद्राणां मंत्रवर्जित इति श्राद्धे वा वाराहे विशिष्योक्तेरित्याह ॥ अनुमतो

पर

स्मनमस्कारोमंत्रादितिगोतमोपेतत्परोवैदिकमंत्रश्चेत्याह ॥ तत्र ॥ नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषत्स्य तु स
न्निधौ दितिकोर्मिपुराणनिषेधेन वेदस्य दूरापास्तत्वात् ॥ अध्येतव्यं ब्राह्मणे वैश्वेन क्षत्रियेण च ॥ श्रो
तव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥ श्रौतं स्मार्तं च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन् नृपो नम ॥ तस्माच्छूदेर्विना
न विप्रं श्रोतव्यं कदाचनेति शूलपाणो पुराणाधिकारे भविष्योक्तेः ॥ अतएव विप्रो मंत्रेण गृह्यत इ
तिसर्वार्थेन श्राद्धमात्रपरमिति शूलपाणिः ॥ एतेन नाध्येतव्यमिति निषेधो मंत्रेतरपुराणपर इति श्रौ
तत्तात्पर्यं ॥ न श्राद्धमात्रपरमिति शूलपाणिः ॥ एतेन नाध्येतव्यमिति निषेधो मंत्रेतरपुराणपर इति श्रौ
तत्तात्पर्यं ॥ दिमतमपास्तं ॥ विना विप्रमित्युक्तेर्विप्रदूरे वश्रवणमुक्तं ॥ धर्मशब्दस्तानि धर्माणीति वत्
शुक्लीवं ॥ विशेषस्तु निर्णयसिंधोः ॥ किंच यथा द्विजानामध्ययनविधौ अधीतैर्मंत्रैरर्थस्म
र्तिकुर्यादित्यर्थेन कर्मसु मंत्रपाठस्यैवांगत्वं ॥ ननु स्मृतेः ॥ मंत्राणामक्रियात्वेन स्वतः कर्माग्रहणा

१६ महा २

सह

११० कम०

न॥ तथा शूद्राणां श्रावयेदिति श्रावणविधौ श्रुतैर्विधिभिः प्रवर्तितं कुर्यात् ॥ श्रुतैर्मन्त्रैरर्थं कुर्यादित्यर्थे न शूद्रस्य तु त्वादीनादिकर्मसु मन्त्रश्रावणस्यैवांगत्वं ॥ न पाठस्य ॥ न चैवं श्रावणविधौ श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्यक्ते द्विजानामपि तु त्वादी मन्त्रश्रावणमेव स्यान्न पाठः इति चेत् ॥ अत्र ब्रूमः ॥ अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्वेन क्षत्रियेण च ॥ निषेकादिश्मशानां तादृत्यादिवचनबलादध्ययनस्यैव कर्मंगत्वं ॥ पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्रांगमिश्रिताः ॥ वेदाः सूत्रानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशो नित्यास्तवत्कीये ज्ञानार्थत्वाच्च ॥ श्रावणं तु फलविशेषार्थं ॥ इदं शृणु या न्नित्यं यथा विपरिकीर्तयेत् ॥ नाशुभं प्राप्नुयात् किंचित्सौमुत्रे ह च मानवः ॥ त्वादी बन्दी पाठादौ च फलश्रुतेः ॥ यास्तवत्त्वयोपि ॥ यद्वदं श्रावयेद्विद्वान् द्विजान्यपर्वसु पर्वसु ॥ अश्वमेधफलं तस्य तद्रूपाननुमन्यतामिति ॥ तेन द्विजानां यथा वेदाध्ययनं ज्ञानद्वारा कर्मार्थत्वात्पारायणाद्यर्थमक्षरग्रहणार्थत्वाच्च दृष्टार्थं ॥ न हि सिद्धांते क्षरग्रहण

द्वार्थं ॥ फलार्थं ॥ ५३

मोक्षे च

स्य भाव्यत्वं त्यज्यते ॥ पारायणार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात् ॥ तस्मान्नार्थत्वं नेष्यते ॥ एतन्मायारत्नमात्रायां स्प
ष्टं ॥ तथा पुराणाद्यध्ययनश्रवणयोर्द्वयोर्विधानेर्धर्मफलार्थप्यध्ययनं ज्ञानद्वारा कर्मार्थत्वाद्दृष्टार्थं ॥
श्रवणं त्वदृष्टार्थमेव ॥ श्रद्धायां तु विपरीतं ॥ श्रवणं ज्ञानद्वारा कर्मार्थत्वाद्दृष्टार्थं च ॥ अध्यय
नं तु नास्त्येव ॥ श्रोतव्यमेव श्रद्धेण नाध्येतव्यं कदाचनेति वचनात् ॥ यदपि वार्तिके रामादि च धर्मैश्च
र्थैश्च कामैश्च भरतर्षभेति धर्मोद्देश्यकारेण धर्मोद्देश्यज्ञानमुपादानपरित्यागांगभूतं फलं ॥ तेन दृ
ष्टार्थमेव श्रवणमित्युक्तं ॥ तदपि श्रद्धमात्रपरं ज्ञेयं ॥ द्विजानां तु पाठ एव ज्ञानार्थः ॥ महास्तु द्वि
जानां श्रवणं दृष्टार्थं ॥ पाठश्रवणयोरन्यतरस्यापि ज्ञानार्थत्वेनैव तद्वदनादश्रवणनियामकाभा
वात् ॥ मंत्रपाठस्तु भविष्यवचनादेवेति ज्ञेयं ॥ अन्यथा श्रावयेदित्येषां श्रद्धमात्रपरत्वेनैव तद
नादश्रवणादित्युक्ततरमीमांसा न्यायेन मोक्षे तस्यानधिकारान्मोक्षग्रहणं विरुध्येत ॥ नन्वेवं श्र

१५०००

९

द्या
धा

णविधौ श्रद्धेस्तानार्थत्वेन दृष्टार्थत्वान्नियमाविधिद्विजे च फलार्थत्वाद् पूर्वविधिरिति वैरूप्यं स्यात् ॥ मे
वं ॥ अध्ययनविधिवद्यद्यत्तदुत्पत्त्युपबन्धेन सर्वसंग्रहात् ॥ सर्वत्रा पूर्वविधिस्तत्त्वं ॥ फलत्वात्तान्नियमादिव्य
पदेशादिति वार्तिकोक्तरीत्यापरिहाराच्च ॥ सर्वत्राध्ययनविधिन्यायस्तत्त्वज्ञाना पञ्चश्रवणविधौ
संधारणीयः ॥ एतच्च एवंभारतादिवाक्यान्त्यपि योत्यानीत्यादिना वार्तिकेनैव सिद्धं ॥ तदिदं यद
क्तं सुधीभिर्दृढं विभावनीयं ॥ तस्माच्छ्रद्धस्य पूर्वोक्तोक्तिकर्मसु पौराणमंत्राणामेव विप्रस्य पाठे नैव दि
कानामिति सिद्धं ॥ ॥ अथ श्रद्धस्य कर्मधिकारः ॥ तत्र कामश्रुतयो यथाध्ययनविधिसिद्धि
वद्विजपरादृतिश्रद्धस्य विशेषेण श्रौतकर्मधिकारः ॥ तथास्मार्तपौराणाः ग्रहयज्ञमहादान
पूर्तश्राद्धविधयः फलकामित्वाच्चतुर्वर्णपरादृतिश्रद्धस्यापि तेष्वधिकारः ॥ नन्वेतानां
विद्याक्षोपाभावात् ॥ नन्वेवं तत्रोक्तमहारुद्रलक्ष्मणमादिष्वधिकारः ॥ श्रद्धस्यादिति चेन्न तत्र
तश्च श्रवणविधिसिद्धाविद्यत्वात् २

गच्छोक्त

बोरकमंत्राणामंगलत्वेन शूरस्य सर्वा गोपसंहाराभावेनांधादीनां मिवानधिकारात् ॥ सर्वा गोपसंहारा
प्र रेणाहि प्रधानविधिर्वै निरितिषष्ठे वर्णितं ॥ कथं तर्हि शूद्रस्य वैदिकमंत्रयुक्ते हो मांगकुशकं डिकापेक्षे च
तुलादावधिकारः ॥ उच्यते ॥ न्यायतो निषिद्धोऽप्यधिकारः ॥ कर्मविशेषेषु तत्तद्वचनैः प्रतिप्रसूयते ॥ नि
षादरूपतेरिव रौद्रेष्टेन तु शूद्रस्य गृह्योक्तो गङ्गानासंभवः ॥ वेदानधीत्यवेदो वा वेदं वापि यथाक्रममि
ति स्मृतेरेकवेदाध्ययनपक्षे वेदांस्तरीयस्यैव श्रवणादिना तर्हि संभवादात्विज्यत्वां नियमानेपक्षणात् ॥
नियमस्तु प्रधानमात्रे उक्तं चेत्तत्सविस्तरं दानकमलाकरे स्माभिः ॥ अत्रापि च वक्ष्यते ॥ यत्र तु नैवैदिक
मंत्रांगं ॥ तत्र वचनाभावेऽप्यधिकारश्रवणविधिसिद्ध्या न तत्वात्कामित्वाच्च यथा विनारियकरां
त्यादौ यत्र वामंत्रांतरं यथाग्रहयते स्मृति संग्रहे नाम मंत्रेण शूद्रस्य कुर्यादौ मादिकं बुधः ॥ इति ॥ त
त्र मंत्रांतरेणापि सर्वा गोपसंहारात् ॥ सोऽयं कुत्रास्ति कुत्र नास्तीति विविच्यते ॥ तत्रादौ विहितानि ॥ अग

डा

आर्चनमस्तु व्याणां सर्वेषां तद्विवर्णकं ॥

१० कम० स्वसंहितायां ॥ शुचिब्रततमाः शूराधार्मिकाद्विजसेवकाः ॥ स्त्रियः पतिव्रताश्चान्ये प्रतिक्रोमानुलोम
जाः ॥ लोकाः श्वंडालुपर्यंतं सर्वेषां अधिकारिणः ॥ अत्र द्वायशोरराममंत्रे तथा श्रुतिब्रह्माष्टपद्वर्णस्मृति
म वर्णद्वयात्मकं ॥ ब्रह्मसंमंत्रं ॥ षड्वर्णब्राह्मणादीनां शूरादीनां द्विवर्णकं ॥ तदन्येषां देशिकेन वक्तव्यं तार
१० कं परं ॥ तत्रैव ॥ मंत्रेषामुपदेष्टव्यौ ब्राह्मणाद्यनुरूपतः ॥ ब्रह्मोत्तरेखंडे ॥ शिवपंचाक्षरं प्रक्रम्य ॥ महापात
कदावाग्निः सोयं मंत्रः षडक्षरः ॥ प्रणवेन विनामंत्रः सोयं पंचाक्षरो मतः ॥ स्त्रीभिः शूरेः अस्मकीर्ण
धायिते मुक्तिकांक्षिभिः ॥ नास्य दीक्षान होमश्च न संस्कारो न तर्पणं ॥ न काकनियमश्चात्र जपः सर्व
वि रयं मनुः ॥ एतद्दीक्षा तत्रैव ॥ परं कतिरूपेणोक्ता पुण्यतीर्थे न त्वेस्मात् राजानं समुपोषितं ॥ प्रादुर्मुखं
चोपवेश्याग्नेन त्वा शिवपदांबुजं ॥ तन्मस्तके करं न्यस्य ददौ मंत्रं शिवात्मकमिति ॥ स्मृतिको मुखो ना
राहे ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशांपंचरात्रं विधीयते ॥ शूरादीनां तु त्रयपदवीमुपयास्यति ॥ अन्येस्तु तत्र

१. वर्णाश्रमविशेषे न दे देवाः स्थाप्यास्त नान्यथा ॥ ब्रह्मा तु ब्राह्मणे स्थाप्यो गायत्री सहितः प्रजुः ॥ १

१२० कम०

९९

६

१२३

मंत्रदीक्षौ ॥ ॥ अथ शूद्रस्य देवस्थापनं ॥ कल्पतरो देवी पुराणे ॥ चतुर्वर्णे स्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखा
र्थिभिः ॥ भैरवोऽपि चतुर्वर्णे रंत्य जानां तथा मतः ॥ मातरः सर्वलोके स्तथाप्याः पुण्याः स्तोत्रम ॥ लिङ्गं गृहीय
तिर्वापि संस्थाप्य तु यजेत्सदा ॥ त्रिस्तुती सेतो पितामह चरणास्त ॥ देवप्रतिष्ठायां शूद्रादीनां नाधिकारः ॥
स्त्रीणां सनुपनीतानां शूद्राणां च नरेश्वर ॥ स्थापने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य च ॥ यः शूद्रसंस्कृतं
लिङ्गं विष्णुं वापि न मे भरः ॥ इहैवास्ति तद्गुणानि पश्यत्यामुष्मि के किमु ॥ शूद्रो वा नुपनीतो वा स्त्रियो वापि
नितोऽपि वा ॥ केशवं वा शिवं वापि स्पर्शं नरकमश्नुत इति बह्विभारदीयस्कांदाद्युक्ते रित्याहः ॥ चतुर्व
र्णैरिति पूर्ववचनादिष्ववादि प्रतिष्ठायां विकल्प इत्युक्तं ॥ अथैते वस्त्रां ने नाधिकारोऽस्तीत्य
न्यत्र पाठः ॥ अथ शूद्रस्य देवपूजा ॥ शिवसर्वस्वभाविष्ये ॥ यस्तु पूजयति लिङ्गे देवादिमांसे जेत्यति ॥ ब्रा
ह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मे परायणः ॥ तस्य प्रीतः प्रदास्यामि शुभां लोकाननुत्तमाम् ॥ गो इति धितव्यं

९९

२ x अतएवाग्रे उक्तं ॥ अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि गदतः शृणु माधव ॥ ह्यनीममम कौचमम कर्मपरायणो ॥ नमस्कारप्रियो नित्यं मम
विताम्यवहितः ॥ शूद्रः x

श्रोत्रेति पाठो लिखितः ॥ शूद्रकर्मणि वैदेवियोनित्यंतु समाचरेत् ॥ त्यक्त्वा सपि स ह स्वाणि शूद्रमेव तु
याम्यहं ॥ तस्मात्तत्रैव ॥ चातुर्वर्ण्यस्य वक्ष्यामि दीक्षा मध्ययनास्विनी त्यपकेम्यद्विजानां दीक्षामुक्ता शूद्र
स्यापि प्रवक्ष्यामि मद्रक्तस्य वरानने ॥ इत्यादिना शूद्रादीनां दीक्षोक्ता ॥ वामनपुराणे ॥ तश्चैतका रभग
वांश्चातुर्वर्ण्यं हरार्चने ॥ इत्युक्त्वा वसिष्ठपुत्रस्य शोक्ते स्तच्छिष्यादीनां च शिवदीक्षामुक्ता दुर्जोदर
स्य शूद्रस्य दीक्षामुक्तीक्तं ॥ एवं स भगवान्ब्रह्मा पूजनीय शिवस्य तु ॥ कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमे
व भवनं गत इति भाविष्येति ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं कुलीनां शूद्रमेव च ॥ पुरुषं ब्राह्मिणं वापि दीक्षयेत्
यमंडले ॥ एवं च विशेषवचनं तत्र शूद्रस्याधिकारः ॥ वाराहे ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशंपंचरात्रं विधी
यते ॥ शूद्रादीनां तु शूद्रोत्रपदवीमुपयास्यति ॥ स्मृतिको मुद्यां तु शूद्रादीनां तु तच्छूत्रपदवीमुपया
स्यति ॥ इति पाठं वाराहे उक्त्वा पंचरात्रोक्तं वैष्णवसौशाक्तं वैनायकैषु मंत्रेष्वधिकार उक्तः ॥ इति

न

स्कांदे ॥ १२३ ॥ कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ॥ तस्याहमर्चो गृह्णामि चंद्रखंडाभिभूषते ॥ त्वे गे ॥ अ
थ रुद्रो महादेवो मंडलं सु उवाच ॥ पूज्यो हं ब्राह्मणानां च क्षत्रियाणां विशेषतः ॥ वेश्यानां चैव शूद्राणां शू
श्रूष्यः पूजकस्य च ॥ स्त्रीणां चैव अधिकारोऽस्ति पूजादिषु न शूसे यः ॥ नृसिंहपुराणे ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियां वै
श्याः स्त्रियः शूद्रास्त्यजा तयः ॥ संपूज्यं तं सुरः श्रेष्ठं नरसिंहवपुर्धमं ॥ मुख्यं ते चाशुभेर्दुष्टैर्जन्मकोटि
समुद्रवैरिति ॥ सूतसंहितायां ॥ पंचाक्षरेण पूजामुक्ताह ॥ ब्रह्मचारी ग्रहस्थो वा वा न प्रस्थश्च सुव्रतः ॥
एवं दिने दिने देवं पूजयेद्द्विकापतिं ॥ नमो तं माशिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ विरक्तानां च शूद्राणां मेव
पूजामकीर्तिता ॥ पंचाक्षरस्य श्रुतौ नम आदित्ये विस्त्री शूद्रयोर्नमो तत्त्वं ॥ अन्ये त्वं तेभिर्नमः शब्द
माहः ॥ अन्येषामपि सर्वेषां नराणां मुनिपुंगव ॥ पूजां देवा लुके हृष्टा प्रणा मस्तस्य कीर्तितः ॥
एवं पूजा कृता येन सफलं तस्य जीवितं ॥ यत्तु मनुः ॥ जपः स्तपः स्तौति ते वा प्रजया मंत्रसाधनं ॥ देव

१८० क०

१२

ताराबेनचैवस्त्रीशूद्रपतनानिषद्वृत्तिः॥ तद्विहितभिन्नपरं॥ स्पर्शयुक्तपूजापरं॥ एतच्चपुराणप्रति
दुर्जीर्णलिंगपूजाविषयं॥ यानितुत्रिस्थलीसेतौनारदीये॥ यः शूद्रेणार्चितंलिंगंविष्णुंवाप्रणमेन्नरः॥
नतस्यनिष्कृतिर्दृष्टाप्रायश्चित्तशतैरपि॥ नमेयः शूद्रसंस्पर्शंलिंगंवाहरिमिववा॥ ससर्वयातनाभोगी
यावदाचंडलादक॥ पारवंदपूजितंलिंगंनत्वापारवंदतांजनेत॥ आभीरपूजितंलिंगंनत्वा नरकमश्नुते॥
योषिर्द्विः पूजितंलिंगंविष्णुंवापिनमेनुयः॥ सकोटिकुलसंयुक्तमाकलयंतोरवंवसेदित्यादीनिता
निमूतनस्थापितलिंगविषयाणि॥ यदाप्रतिष्ठितंलिंगंमंत्रविद्विर्ब्रथाविधि॥ तदाप्रभृतिशूद्रश्च
त योषिद्वापिनसंस्पर्शेत॥ इतित्रैवाकैः॥ अन्येनृजगद्ः॥ लिंगनमस्कृत्तुंहीषोक्त॥ शूद्रस्यपूजा
यांफलमस्त्येव॥ नूतनेलिंगाश्चाशास्त्रग्रामादौतुंस्पर्शरहितापूजाशूद्राद्यैः कार्य॥ शूद्रोवापि
पनीतोवास्त्रियोवापितितोपिवा॥ केशवंवाशिवंवाविस्पृश्वानरकंश्रुते॥ यानुपूजयतेलिंगंविष्णुं

ब्राह्मण्यपिहरंविष्णुंनस्पर्शेद्धेयइति॥ ४९

१२

तु

वाशिबमेववा ॥ सनाथा मृतनाथा वातस्यानास्तीह निष्कृतिः ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शिष्टाणां च जने
श्वर ॥ स्पर्शनेनाधिकारोस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य चेति स्कांदोक्तेः ॥ चत्वारो ब्राह्मणेः पूज्यास्त्रयो राजस्य
जातिभिः ॥ वैश्ये दूरे वसं पूज्यो तथैकः शूद्रजातिभिरिति स्कांदोक्तेः ॥ वाराहे तु शालग्रामे स्पर्शनि
षेधेन प्रतिमादावित्युक्तं ॥ शालग्रामं नक्षत्रं स्पर्शैर्द्रुमवर्णैर्वस्त्रैः ॥ स्त्रीशिरुकरसंस्पर्शैर्वस्त्रैः
शार्धिको मतः ॥ मोहाद्यः संस्पर्शोऽप्युद्योयिष्येदपि केदाचन ॥ सपत्ने नरके धारया च दाभतु संभूतं
॥ यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुंधरे ॥ दरादे वा स्पर्शं न पूजां कारयितुं समाहितः ॥ सर्ववर्णैस्तु
संपूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः ॥ लिंगान्यपि तु पूज्यानि मणिभिः कल्पितास्तथैति विष्णुपुराणे वि
ब्राह्मणः शत्रियो वैश्यः शूद्रश्च एथिवापने ॥ स्वधर्मतत्परौ विष्णुमाराधयति नात्यथा ॥ यत्तु प्र
योगपारिजाते विष्णुधर्मोत्तरे ॥ शालग्रामशिलां वापि चक्रां विलशि लोतथा ॥ ब्राह्मणः पूजये

१५० क०

१३

शिवः

भित्त्यंक्षत्रियादिर्न पूजयेत् ॥ इति ॥ तत्सर्वासाहितपूजापरं ॥ अर्क्षितपरमित्यन्ये ॥ विशेषस्तु मत्तु
तपूतर्कमत्ताकरे निष्कर्णयसिंधोचजेयः ॥ एवं पार्थिवपूजनेष्वधिकारः ॥ मृदिस्मगोशकृत्पिष्टता
म्रकांस्यमयुतुवा ॥ कृत्वालिङ्गं सकृत्पूज्यवसेत्कल्मायुतं दिवीति तिथितत्वे भविष्योक्तेः ॥ वैदिकम
त्राभावाच्च ॥ तदुक्तं तत्रैव स्कांदे ॥ मृदादुरणसंघट्टप्रतिष्ठापनमेव च ॥ स्थापनं पूजनं चैव विसर्ज
नमतः परं ॥ इति महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ॥ पशुपतिः क्षिप्रश्चैव महोदेव इति क्रमः ॥
भविष्ये ॥ शर्वायै शितिमूर्तये नमः ॥ भवाय जनकमूर्तये नमः ॥ रुद्राय वट्टिमूर् ॥ उग्राय वायुमूर्तये ॥
भीमाय काशमूर् ॥ पशुपतये यज्ञमानमूर् ॥ महादेवाय सोममूर् ॥ इशानाय सूर्यमूर् ॥ मूर्तयो ही भवे स्ये
ताः पूज्याः पूर्वोदितः क्रमात् ॥ आग्नेय्येताः प्रपूज्यास्तु वेद्योत्तिङ्गेशिवं यजेतु ॥ अत्र प्राचीनमग्र
तः शंभोरिति रुद्रयामले निषेधाच्चांतरालं प्राची ॥ किंतु प्रसिद्धैव ॥ एवं नवरात्रे देवीपूजादौ ॥ एवं

चविंध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतदुत्पत्त्युपक्रम्य वैश्वेः शूरे भोक्तैर्लेखैरन्यैश्च मानवैरिति हेमाद्रौ
भविष्योक्तेः ॥ एवं नानास्मिन् गणैः पूज्यते सर्वदा सुभिः ॥ विनामंत्रैस्तामसीत्यात्केरातानां तु सं
मतेति रूपनारायणीये भविष्योक्तेः ॥ तथा व्रतोपवासादिष्वपि शूद्रस्याधिकारः ॥ वैश्याः शू
द्राश्च ये मोहादपवासं प्रकुर्वते ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा समदिष्वपि शूद्रस्याधिकारः ॥ तेषां व्युत्पत्तिर्न वि
द्यते ॥ इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ॥ नवरात्रे तु भवत्येव ॥ नवरात्रोपवासद्वयत्वात् ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियै
र्वैश्वेः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ॥ स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूलतद्विधानमिदं शृणु ॥ इति भविष्ये शूद्रस्या
प्युक्तेः ॥ एवं प्रायश्चित्तं शूद्रे जपहोमरहितं देयं ॥ तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितं ॥ प्रा
यश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति मिताक्षरायामंगिरसोक्तेः ॥ अत्र जपहोमवर्ज्यं
प्रायश्चित्तेदानतीर्थयात्रादौ न शूद्रसंबन्धविधेरुपसंहारः ॥ हविरुभयत्ववद्विशिष्टोद्देशे

१५० क०

९४

वाक्यभेदादिजानांतदभावापत्तेश्च ॥ किंतुशुद्धसंबन्धिप्रायश्चित्तेष्वुद्देशेन जपहोमवर्जत्वविधि
र्लाघवात् ॥ अत्रकेचित् ॥ प्रधानभूतयोः जपहोमयोर्निषेधो न लंगभूतयोः ॥ अतएवमहाणर्वैकुं
ठिकाग्नौ स्त्रीशुद्धयोः प्रायश्चित्तांगव्यावृत्तिर्होमो विप्रद्वारे कर्तव्याहः ॥ तत्र ॥ आरम्भः सर्वरुद्रा
णां समाप्तो च विशेषतः ॥ आज्येनैव हि शास्त्राग्नौ जुह्याद्याहृती ॥ एथक् ॥ आहुं कुर्याद्भूतानि
वुगोहिरण्यादिदक्षिणां ॥ स्त्रीणां होमो न कर्तव्यः पंचगव्यंतथैव चेति ॥ जाबानि नागद्व्याग्नि
नियमात् ॥ न चाग्नेः प्रतिनिधिरस्तीत्युक्तं षष्ठे ॥ नवा लोकिकाग्नेर्वचनमस्ति ॥ तेनाविशेषा
दुभयोर्निषेधः ॥ अतो महादानेष्वप्यधिकारः ॥ तथा च हिरण्यगर्भमहादानेशुद्धस्यैकादशसं
स्काराः ॥ स्त्रीणां च षट् नमो मंत्रश्चेति मदनरत्नादिसर्वग्रंथाः ॥ महादाने माहस्येपि ॥ स्त्री
णां कुंडानि विप्रैर्द्रव्योन्याकाराणि कारयेत् ॥ शारदातिलके ॥ वेश्यानामर्द्धचंद्राभं शुद्धाणां च

९४

त्रिकोणकं ॥ इति ॥ शूद्राणां कुंडोक्तेः स्त्रीशूद्रयोः सधर्मत्वाच्च ॥ अतएव मास्ये हिरण्यगर्भे ॥ नरो वा
यदिवानारी एवं ब्रह्मात्मसंभवं ॥ यः करोति महापुण्यं शृणु तस्यापि यत्फलमित्युक्तं ॥ कामधेनु
दानेणाग्नेये ॥ ब्रह्मविदक्षत्रशूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृपेति भविष्योत्तरे ॥ हलपंक्तिदानेपि ॥ अथ
नैनमहीपालदानमेतैर्नृपोत्तम ॥ दातव्यं भक्ति युक्ते न स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ ब्रह्मंडे सप्तद्वीपदा
ने ॥ सप्तद्वीपाह्वयं दानमेवं कृत्वा तु मानवः ॥ नारी वा पुरुषो वापि वैरंचं लोकमाप्नुयात् ॥ धान्यपर्व
तेपि ॥ दिव्या विमानमारुह्य नारी वा पुरुषोपि वा ॥ तत्रैव कार्पासा चलेपि ॥ इत्युच्चार्य नरो दद्यान्नारी
वा विधिपूर्वकं ॥ तिलपर्वतेपि ॥ पुण्यक्षयादिहा गत्य राजा भवति धार्मिकः ॥ नारी वा तस्य पत्नी
च सुभगारूपसंयुता ॥ तथा ॥ मां धात्रा युवनाश्वेन कार्त्तवीर्येण वै वहि ॥ दानमेतत्पुण्यं दत्तं
पत्नीभिः स्तथैव च ॥ न च वचनात्तमात्रेधिकारः ॥ अनुवादेन फलाद्यर्थत्वात् ॥ यद्यपि नर इति

शु. कम.

१५

सामान्यस्य विद्वद्विषयत्वाद्भिजपरत्वमेवार्हं ॥ तथापि क्वचिच्चतुर्वर्गग्रहणात्कचिच्छूद्रस्य क्व
चिच्चस्त्रियाः परामर्शात्स्त्रीशूद्रयोः समानधर्मत्वाविणविधिसिद्धविद्यत्वात्कामित्वाच्चशूद्रस्या
प्याधिकारः ॥ तदुक्तं ॥ अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वधर्मे न वैदिक इति ॥ मोक्षधर्मेऽपि ॥ मंत्रवर्जं न दृष्यति
कुर्वाणाः पौष्टिकीं क्रियामिति ॥ पंचगव्यं ते स्त्रीणां विकल्पः ॥ स्त्रीशूद्रस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं
समादिशेत् ॥ पंचगव्यं तु कुर्वन्नुत स्नात्वा षोडशशुचिर्भवेदिति पराशरोक्तेः ॥ शूद्रे तु न निषेधः ॥
यस्त्वत्रिः ॥ पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ॥ उभो तौ तु त्मकर्माणो पूयारव्यं नरके वसेदि
ति ॥ तत्प्रायश्चित्तं विना ज्ञेयं ॥ विशेषः प्रायश्चित्तं नरत्वे ज्ञेयः ॥ एवं पूर्त्तेऽपि जलाशयोत्सर्गप्रासाद
प्रतिष्ठा महादानादिष्वपि शूद्रस्याधिकारः ॥ अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वधर्मे न वैदिक इति व्यास
जातूकर्ण्योक्तेः ॥ पूर्त्तमाह हे मादौ मद नरत्वे च जातूकर्ण्यः ॥ वापी कूपे तडागादि देवतायतना

निच ॥ अन्नप्रदानमारामः पूर्णमित्यभिधीयते ॥ तत्रैव नारदः ॥ ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु
च ॥ द्वादश्यादौ च यद्दानं तदेतत्पूर्तमुच्यते ॥ शंखः ॥ रोगिणां परिचर्या च पूर्तमित्यभिधीयते ॥ तत्रैव
स्मृत्यंतरे ॥ बहिर्वेदे च यद्दानं तत्तौर्तिकमुदाहृतं ॥ तेन कर्मविपाकदानादो वप्सधिकारः ॥ मनुः ॥ द्वा
नधर्मनिषेवेतनित्यमैष्टिकेषु षोडशैर्तौर्तिकं ॥ श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यं कर्म गं दानमिष्टं ॥ व्यासेऽपि ॥
वर्णानामाश्रमाणां च चतुर्वर्ण्ये युधिष्ठिर ॥ दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितं ॥ विशेषस्तु
मल्लते दानकमलाकरे स्तेयः ॥ यत्र यत्र महादानजलोऽसर्गादौ वैदिकमंत्रयुक्ते वचनादथकारस्य
वाधानादावधिकार उक्तः ॥ तत्र द्यूयौ गतिः ॥ वैदिकमंत्ररहितं विप्रैः कार्यमित्येकः पक्षः ॥ मंत्रवर्जं
नदृष्यंतिकुर्वाणाः षोडशैर्क्रिया मिति मोक्षधर्मेषु व्यासीक्तेः ॥ मनु रपि ॥ धर्मेषु बस्तु धर्मज्ञाः
सतांधर्ममनुव्रताः ॥ मंत्रवर्जनदृष्यंति प्रशंसां प्राप्नुवंति चेति ॥ यत्तु मेधातिथिनोक्तं ॥ या निमं

१६० क०

१६५

अराहितानि व्रतोपवासादीनि तान्यनुष्ठितः ॥ शूद्रान्दृष्ट्यन्ति न पुनः समंत्राण्यपि मंत्रवर्जमनुष्ठितं तौ
नदृष्ट्यन्तीति ॥ समंत्रकविधेः शूद्राऽतिअप्रवृत्तत्वेन मंत्रवर्ज्यानुष्ठाने शब्दमनुष्ठानं स्यादिति ॥ तन्न ॥
छपतीष्टिवधुंगग्राहिकया विधाने मंत्रवर्जता विधानात् ॥ अन्यथा मंत्रहीने व्रतोपवासादावनधि
काराप्रसंगात् तत्राविधिर्वैयर्थ्यात् ॥ तस्मात्समंत्रमंत्रवर्जता विधानार्थमेवेतत् ॥ अन्येत्वादुः ॥
विप्रैर्वैदिकमंत्रेणैव होमादिकार्यं ॥ वक्ष्यमाणपराशरोक्तेः ॥ माधवीयेष्वेवं ॥ पौराणमंत्रेष्वपि
कर्तृकैः केषु पाठ एव ॥ यजमानेषु तेषां श्रवणमात्रं ॥ उक्तयुक्तेः ॥ श्रवणविधिजन्यज्ञानस्यैवांग
त्वात् ॥ वैदिके तु याजमानेन मन्त्रस्कारमात्रं ॥ अनुमतोऽस्य न मन्त्रस्कारो मंत्रवृत्तिगोत्रमौक्तेः ॥ व्यासम
न्वादिवाक्या न्यप्येतद्विषयाण्येव ॥ अस्येति षष्ठी श्रुत्या यजमानस्य याज्येति वत् ॥ तात्संबंधि
त्वात् ॥ पौराणो विप्रस्य ॥ अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यत इति पूर्वोक्तवाराहोक्तेः ॥ यनुस

१६५

मंत्रक होमस्य पुत्रप्रतिग्रहां गत्वा दद्यात् तदादिमंत्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् ॥ तयोर्दत्तकः पु
 त्रोनभवत्येवेति शुद्धिविवेके रूद्रधरेणोक्तं ॥ तत्र ॥ भर्तुं शुश्रूषया स्त्रिया अपि प्रतियोगोक्तेः ॥ तदाह वसि
 ष्ठः ॥ मस्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहं स्त्रिया दान्यत्राबुक्तानां दुर्नृणिति ॥ इदं तज्जीवते ॥ तदूर्ध्वं तु स्वातंत्र्यात्
 नानुज्ञापेक्षा ॥ यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्वदृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तं ॥ स्त्रियाश्च हो
 मासंभवस्तथापि व्रतादिवद्धि प्रद्वारा होमादिकारयेदिति हरिनाथाह ॥ गौडसंबंधतत्वेणै
 वं ॥ एवं शूद्रस्यादुत्तरो गशान्तिकर्मविपाकतुलादावपि ॥ स्त्रीशूद्राश्च सधर्माण इति स्मृतेः ॥ अ
 तएव शूद्रकर्तृक होमो विप्रद्वारेव पराशरेणोक्तः ॥ दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य हेतुं यादुविः
 ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेदिति स्मृतिः ॥ अत्र माधवाचार्यः ॥ यो विप्रः शूद्रदक्षि
 णामादाय तदीयं हविः शान्तिः पुष्ट्यादि सिद्धये वैदिकैर्मंत्रैर्जुहोति तत्र विप्रस्यैव दोषः ॥ शूद्रस्तु

एवं स्त्रीणां मन्त्रः

शुक्र
१०
१०

होमफलं लभेते वैति व्याचक्षते ॥ एतच्चास्माभिर्निर्णयसिंधोः सविस्तरमुक्तं ॥ तेन सर्वत्र श्रद्धाणां वै
दिकमंत्रहोमे द्वौ पक्षौ विप्रद्वौ समंत्रकः ॥ अमंत्रको नाम्नाच्चेति ॥ अथ श्रद्धासंस्काराः ॥
यमः ॥ ॥ श्रद्धोपेवं विधिः कार्यो विना मंत्रेण संकृतः ॥ न केनचित्समसृजे छंदसा तं प्रजापतिः
॥ छंदसामंत्रेण ॥ व्यासोपि ॥ गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतो जातकर्म च ॥ नामाक्रियान्निष्क्रमोन्नप्रा
शनं वपनक्रिया ॥ कर्णवेधो ब्रतादेशो वेदारंभः क्रियाविधिः ॥ केशांतस्तानमुद्राहो विवाहा
ग्निपरिग्रहः ॥ त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृता ॥ इत्युक्त्वाह ॥ न वैताः कर्णवेधांतामंत्र
वर्जं क्रियाः स्त्रियाः ॥ विवाहो मंत्रतस्तस्याः श्रद्धासंस्कारा मंत्रतो दश ॥ यत्तु स्मृतिको मुद्रां मदनपाले
नोक्तं ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमंतजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूडोपनयन
व्रतचर्याध्वयनसमावर्तनविवाहयज्ञदानानि समानानीति सूत्रं लूकोद्दिष्टं जानामेवोक्तं ॥ विवा
हमात्रं संस्कारं श्रद्धोपिलुप्ततां सदेति ज्ञात्वा च ॥ न श्रद्धासंस्काराणां कर्मणि ॥ एवं चोक्तं भावः ॥ च

डाकर्मद्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मसदृशमनूक्तेरिति ॥ तच्चिंत्यं ॥ सोमं तस्योपनयनादिसाम्यार्थत्वा
दन्यथादानेप्यनधिकारापत्तेर्मानवोयेच धर्मतदुत्कृत्तेः ॥ शूद्रे होमादिनिषेधात् ॥ तदाहमनुः ॥ वेति
कैर्गार्भिकैर्होमैश्चूडामौंजीनिबंधनैः ॥ वैजिकंगार्भिकं चेन्नो द्विजानामप्यमृत्युतदिति ॥ अतएवमदन
रत्ने ॥ हिरण्यगर्भदाने ॥ गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोन्नयनं तथा ॥ कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजसत्तमा
इत्युक्ता जातकर्मोदिकाः ॥ कुर्यात्क्रियाः षोडश चापराः इत्यत्र मातृस्ये स्त्रिया जातकर्मनामकरणनि
क्रमान्नप्राशनचूडाविवाहः षट् संस्काराः ॥ शूद्राणां तु षडेते पंच महायज्ञैस्त्येकादशे तु कृत्ते ॥ रूपनाराय
णहरिहरभाष्ययोरप्येवं ॥ शाङ्गिधस्केतु ॥ द्विजानां षोडशैवस्युः शूद्राणां द्वादशैव हि ॥ पंचैव मिश्रजा
तीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥ वेदव्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतं ॥ विना द्वादश शूद्राणां संस्कारा
नाममंत्रतदुत्पादः ॥ अपरार्कस्तु ॥ गर्भाधानमृतौ पुंसवनमित्याह ॥ एतच्चातुर्वर्ण्यपरं ॥ न द्विजाति
मात्रपरं ॥ तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं स्यादिति ॥ तेन तन्मते गर्भाधानपुंसवनसीमंतजातक

१८ कम०

१८

स्य

प्य

न

स्कारं
र्मनामनि^मक्रमां^नप्राशनचौलारव्याभयोभवन्ति॥कल्मतरोब्राह्मे॥निवाहमात्रं^{पि}शरद्वेदिभतांसदोत्क
क्तं॥अत्रसदसङ्गुडगोचरत्वेनदेशभेदाद्व्यवस्थेति तत्त्वं॥यत्तुमनुः॥नशरद्वेपातकं किं चिन्नचसंस्था
रमर्हतीति॥तदर्थमाहमेधातिथिः॥यत्सामान्यतो निषिद्धं स्तेयानृतादितदतिक्रमे स्य तथा पापं य
था द्विजानां॥उपनयनरूपसंस्कारंचनार्हतीति॥तेचतूर्णकार्याः॥पूर्वोक्तयमाद्युक्तेरितिदिक्
शरद्वेस्यन्ते^मचौलेचनपंचचूडतादिपक्षः॥तैसंगोत्रचिह्नत्वात्॥शरद्वेचतदभावात्॥यद्यपितस्मादु
सर्वाःप्राजाःकाश्यपइतिशतपथश्रुतेः॥गोत्रनाशेन^नकाश्यपइतिहेमाद्रौव्याघ्रपादोक्तेश्चकाश्य
पगोत्रमस्ति॥अतएवपिंडादीन्निर्वपेद्गारमामतोगोत्रतत्त्वथेतिहेमाद्रौभविष्यवचनं॥तथापि
आहएवतत्॥ननुप्रवरप्राप्तोप्रमाणमस्ति॥सध्यपत्न्यलाभावाच्च॥अतएवमनुनाद्विजानां
धर्मइत्युक्तं॥अर्थप्राप्तंशरद्वेस्यकेशवपनंतुंवार्यतइतिमेधातिथिः॥तत्रचौलेविकल्मेनेशरद्वे
पांसर्वमुंडनं॥शिखाधारणंवा॥शरद्वेस्यानियताःकेशवपनंतुंवार्यतइतिवसिष्ठोक्तेः॥अ
माद्रौशरद्वे

१८

तएवहाशितः॥स्त्रीशूद्रौतुशिरवांछित्वाक्रोधाद्वैराग्यतोपिवा॥प्राजापत्यं प्रकुर्यातां निष्कृतिर्नान्यथाभ
वेत्॥इतितच्छेदे प्रायश्चित्तमाह॥अतएवगौडस्त्रीणांविधवानांशिरवादृश्यते॥यत्तुपाप्मे॥नशिरवीनोप
वीलीस्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरं॥मध्यपत्रेनभुंजीतब्रह्मवृक्षस्यभामिनीति॥तन्मुंडित्वपरिग्रहपक्षेइ
तिदिक्॥विशेषस्तुमत्कृतेनिर्णयसिंधोलेयः॥तथाशूद्राणांपंचमहायज्ञाश्चभवन्ति॥भायोरतःशु
चिर्भूत्यभर्ताश्राद्धक्रियापरः॥नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नाहापयेदितियत्तवल्क्योक्तेः॥भारतेरा
जधर्मेषु॥तस्माच्छूद्रःपाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान्स्वयं॥दक्षिणापाकयज्ञानांहिरण्यंतुविधीयते॥
तेचवाजसनेयिशारवयाकार्याः॥शूद्रावाजसनेयिनरुतिगोडनिबन्धेदक्षोष्णोक्तेः॥हरिहभाष्ये
विवाहप्रकरणेष्वेवमुक्तं॥अन्यत्प्रयोगेव्याक्तीभविष्यतीतिसंक्षेपः॥॥इतिकमलाकरभट्ट
कृतेशूद्रधर्मतत्वेशूद्रधर्मसंस्काराः॥॥अथशूद्रश्राद्धनिर्णयः॥तत्रश्राद्धक्रियारतइति

१५० क०

१९

प्र.

विशेषणमत्र

वृ

प्रागुक्तेर्नित्यनैमिन्निकं काम्येषु सिद्धोधिकारः ॥ एवं स्त्रीणां ॥ स्वभर्तृप्रभृतिस्त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ॥ विधवाकारयेच्छ्राद्धं यथाकालं मतं इति ह्यति ॥ स्मृतिरन्नावत्मा वदुमनूक्तेः ॥ तत्र श्राद्धं स्त्रीश्राद्धाणां मंत्रवर्जनं नृणां भवति ॥ स्त्रीणाममंत्रकं श्राद्धं तथा श्राद्धासुतस्य च ॥ प्राग्विज्ञाश्च ब्रतादेशान्नैव कुर्युस्तथैव तदिति हे मादौ ॥ मारीचिवचनात् ॥ अयमेव विधिः प्रोक्तः श्राद्धाणां मंत्रवर्जितः ॥ अमंत्रस्य तु श्राद्धस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यत इति ॥ ब्राह्मणे ॥ अत्र श्राद्धं करणे विपरिभाषा ॥ तत्र श्राद्धं स्वरज्ञानदानादौ सर्वत्र पाठः कार्यः ॥ सोपि पुराण एव ॥ एवं स्त्रिया अभ्यपीति श्रुत्वा पाणिः ॥ प्राग्विज्ञाश्चैत्यत्र च श्राद्धं विवर्ष परं ॥ अनुपेतोपिकुर्वीत मंत्रवत्पेन मेधिकं ॥ यद्यसौ रुतश्च श्राद्धः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरं निसुमंतूक्तेः ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ अनुपनीताश्च स्त्रीश्राद्धाश्च श्राद्धं मन्त्रविज्ञाकारयेयुः स्वयं वा मंत्रकं कुर्युः ॥ द्विजस्त्रियस्तस्य संकल्पमात्रं कृत्वा वैदिकं मंत्रमुक्तं सर्वं ब्राह्मणद्वारा कारयेयुरिति प्रयोगपारिजातः ॥ अतएव स्त्रीणामित्यकृतविवाहस्त्रीपरमिति हे मादिराह ॥ अनुपनीतस्तु वैदिक

१९

मंत्रेण

कमंत्रमुक्तं सर्वस्वयमेकं कुर्यात् ॥ विशेषस्तु निर्णयसिंधो ज्ञेयः ॥ श्रद्धास्तु सदा मश्रादुमेव ॥ सदा चैव तु श्रद्धाणां मश्रादु विधीयत इति ॥ सुमंत्रुक्तेः ॥ एतद्वाचं द्रोक्ष्ये मा तस्यै पि एव श्राद्धे पि सामान्यं ॥ वदुः श्राद्धं च सर्वदा ॥ नमस्कारेणैकं कुर्यात् दामान्न वत्सदा ॥ तत्रैव वदुः पराशरः ॥ आमानेन तु श्रद्धास्तु तृष्णीतु द्विजपूजनं ॥ कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजानीनां शयेदथ ॥ स एव ॥ अनामं श्रद्धास्तु पक्वोन्नपक्वमुष्णमुच्यते ॥ तेन श्रद्धागृहे पक्वोन्नपक्वोन्नपक्वमुष्णमुच्यते ॥ हेमाद्रौ भविष्ये ॥ धर्मैस्स वसुधर्मज्ञा यदि श्रद्धा प्रकुर्वते ॥ अग्नौ करणमंत्रश्च नमस्कारो विधीयते ॥ अग्नये कव्यवाहनाय नमः ॥ सोमाय पितृमते नमः ॥ इत्ययं क्रमः ॥ आवाहनादिकर्तव्यं यथा श्रद्धेण तच्छृणु ॥ देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नाम गोत्रतः ॥ पिंडादीनिर्वपेद्वा रनामतौ गोत्रतस्तथा ॥ श्रद्धाणां श्रद्धा पंगोत्रमिति हेमाद्रिः ॥ एवं तर्पणादिषु ज्ञेयं ॥ ये तु ऋष्यपत्यत्वाद्देभावाच्छ्रुगोत्रमेव नास्तीत्याहः ॥ ते मूर्खा एव ॥ तत्रैव भविष्ये ॥ श्रद्धास्तु गृहपाकेन तत्पिंडाभिर्वपेत्तथा ॥ सक्तुमूलं फलं तस्य पायसं दद्यात्तत्रैव तं ॥ तेन पक्वमुष्णमुच्यते इत्येतद्विहितमिन्नपरं ॥ श्रद्धाकर्तव्यं

१५० क०

२०

शूद्रवैश्वदेवपरमितिगोडाः॥श्राद्धैर्वा॥अन्यथासर्वत्रपक्वनिषेधादेवश्राद्धेष्यामसिद्धेःशूद्रस्यामविधिर्व्यर्थः
स्यात्॥तेनश्राद्धेसर्वत्रामप्राप्तौपिउपायसादेःप्रतिप्रसवः॥देवताभ्यःपितृभ्येत्ययंनमस्कारमंत्रातिवि
स्तानेश्वरमदनपालादयः॥हेमाद्रिस्त॥शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेनविधिनावुधः॥इतिमात्स्येमंत्रनिषेधो
भ्राममंत्रेणेत्याह॥यच्चपृथ्वीचंद्रोयैदेस्कांते॥राजकार्येनियुक्तेत्यबंधनियहवर्तिनः॥व्यसनेषु
चसर्वेषुश्राद्धंविप्रेणकारयेदितितच्छूद्रेपितुम्॥किंतुश्राद्धेशूद्रस्यनब्राह्मणःप्रतिनिधिः॥ब्राह्मणा
हीनवर्णस्यनकुर्यादौर्ध्वदेहिकं॥शूद्रोपिवाब्राह्मणस्यविनापारसंवात्केचित्तुइति॥तत्रैवपारस्करो
क्तैः॥पारसवःऊठशूद्रापुत्रः॥विष्णुपुराणे॥दानंचदद्याच्छूद्रोविपाकयज्ञेयज्ञेयंजोतिच॥पित्र्यादि
द्रुचयत्सर्वेशूकुर्वीततेनवै॥तेनपाकयज्ञेन॥इदंकलीतरमितिस्मार्तगोडाः॥यत्तुभारतेराजधर्मेषु
यवनाःकिताराःगांधाराश्चीनाःशबरबर्बराः॥शकास्तुषाराकंकाश्वपहूवाश्चांध्रमद्रकाः॥इ
त्युक्ताब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्चवैश्याःशूद्राश्चमानवाः॥कर्धधर्मानुरिष्यंतिसर्वविषयवासिन इति चो

२०

त्कावेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ पितृयज्ञस्तथा कृपाः प्रपाश्रयनानि च ॥ दानानि च यथा
 कालं द्विजेभ्यो विस्तृजेत्सदा ॥ तथा ॥ दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ॥ पाकयज्ञमहार्हा
 श्रकर्तव्याः सर्वदस्युभिरिति स्नेहादीनां श्राद्धविधानं ॥ तदपि सजातीयभोजनद्रव्यदानादिपरं ॥
 विष्णुश्रान्तसौ ॥ न पक्वं भोजयेद्द्विद्वाहसच्छूद्रोपिकदा च न ॥ भोजयन्प्रत्यवायी स्याच्च च न च तस्य
 फलं लभेत् ॥ यत्रापि द्विजानां पाकनियमः ॥ यथा लघुहारीतः ॥ एको द्विष्टं तु कर्तव्यं पाके नैव सदा स्व
 यमिति ॥ यथा वा स्मृतिदर्पणे गालवः ॥ मृताहं च सपिंडं च गयाश्राद्धं महालयं ॥ आपन्नोपिन कुर्वीत
 श्राद्धमाभेन कर्हिचित् ॥ इति लौगाक्षिः ॥ अन्नेनैवाद्भिकं कुर्याद्देस्नावाभेन न कचिदिति ॥ तत्रापि
 द्रव्याममेव ॥ सदा चैव तु शूराणां मामश्राद्धं विधीयत इति सूक्तं ॥ शूद्रस्य दशपिंडं दद्यात् ॥ द्वात्रिंश
 नैवेति हत्वा युधः ॥ तत्रापूर्ववचनैः पायसादेरपि विधानात् ॥ तच्च शूद्रकर्तव्यं मामश्राद्धमपराह एव ॥
 न तु द्विजवत्सर्वदे ॥ मध्याह्नापरतो यस्तु कृतपः समुदाहृतः ॥ आमश्राद्धं तु तत्रैव पितॄणां देतमसि

पुष्पवत्स्यपिदारेषु विदेशेषु न निवृत्तः ॥ ४

४ यथेष्टं विनियोगः ॥ तेनाविश्राधवैश्वदेवादिनकार्यं ॥ देवोद्देशेन तत्कृतस्य देवांतरायत्यागायोगादिति ५४
व्या ३

१५० क०

२९

द्रा
ति

यमितिसमंतत्केऽप्यपराकेहेमाद्रौ चोक्तं ॥ पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धमेव ॥ तदाह हेमाद्रौ संवर्तः ॥ पुत्रजन्मनिकु
र्वीतश्राद्धं हेमैव बुद्धिमान् ॥ नपकेन न चामेन कल्याणान्मभिकामयन् ॥ आम्हेमश्राद्धौ विशेष-
स्तमत्कृतनिर्णयसिंधौ ज्ञेयः ॥ क्रियानिवंधेर्ज्ञेयः ॥ हिरण्यमामं श्राद्धीयं लब्धं यत्क्षत्रियादितः ॥ य
थेष्टं विनियोज्यं स्याद्गुं जीयाद्वाहणात्स्वयं ॥ विप्राकुब्धं भुंजीयात् ॥ क्षत्रियादिलब्धे तु देवयाह्निके ॥
शुद्धलब्धे तु तत्रैव वर्षे द्वाविंशन्मते ॥ आमंशुद्रस्य यत्किंचिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते ॥ तत्सर्वं भोजनायाकं
नित्येनैमित्तिकेन तु ॥ गौडशुद्धितत्वे गिराः ॥ शुद्धस्य निविप्रेण शौरं चैव तथा दधि ॥ निवृत्तेन न भो
क्तव्यं शून्तं तदपि स्मृतं ॥ शुद्धादं न विप्रः गृहे प्रविष्टं तु सदा शुचि ॥ पराशरः ॥ तावदुति शुद्धा नं यावन्न
स्पृशति द्विजः ॥ द्विजांकरसंस्पृष्टं सर्वं तन्न विरुध्यते ॥ विष्णुपुराणे ॥ संप्रोक्षयित्वा गृहीयात् शुद्धा नं
गृहमागतं ॥ अंगिराः ॥ पात्रांतरगतं ग्राह्यं दग्धं स्वगृहमागतं ॥ तथा ॥ अनुपनीतस्त्रीशुद्धादेक
नरीयेण सव्यापसयेत्तेयो ॥ तच्चोत्तरीयवस्त्रोत्तरीयाभावे द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं चतुरंगुलं वा परिमंडलं ॥

२९

पत्रवत्संगुलं दीर्घमिति जातककणयोक्तं ज्ञेयं ॥ तदभावे तु परिवा सोमात्रं ॥ अपसव्यं क्रमादुत्तरं कृत्वा
 कश्चित्संगो जइति ब्राह्मोक्तेरिति मेथिलवाचस्पतिः ॥ स्मृतिको मुद्यां बोधायनः ॥ श्रद्धाणां भिद्युष
 नि कम्प्युपनीतं वस्त्रं विन्यासादिशंखः ॥ चतुर्भिर्दर्भापिंजूले ब्राह्मणस्य पवित्रकं ॥ एकेकं न्यनामुद्दिष्टं
 वपे विर्णयथाक्रमं ॥ मंडले तु श्रद्धाया भुक्षणमित्यादि निर्णयसिंधो ज्ञेयं ॥ श्रद्धास्पतिलकविधिरु
 क्तः पराशरपुराणे ॥ उर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तत्रिपुंड्रकं ॥ अर्धचंद्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शू
 द्रजातिषु ॥ विश्वेश्वराश्च लायनौ ॥ शंखचक्राद्यं कनकं च गीतनृत्यादिकं तथा ॥ एकजाते रयं धर्मे नि
 जातु स्यात् द्विजन्मनः ॥ पुरुषार्थप्रबोधशिवसर्वस्वादौ तु स्त्रीश्रद्धया विभूतिधारणमप्युक्तं ॥ ॥
 इतिकमलाकरभट्टकृतेश्रद्धधर्मेश्रद्धादु निर्णयः ॥ अथ श्रद्धाणां विहितनिबिडधर्माः ॥
 लघुपराशरः ॥ विक्रीणमद्यमां सानिह्य भक्षस्य च भक्षणं ॥ कुर्वन्नगम्या गमने श्रद्धः परिते तत्क्षणा
 त् ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणी गमने न च ॥ वेदाक्षरविचारणेश्रद्धांशालतां व्रजेत् ॥ यत्तु सरव
 ६ चवर्तुलं चतुरस्रकं ॥ अर्धचंद्रादिकं लिंगं वेदनिष्ठेन धारयेत् ॥ वेदनिष्ठरुक्ते श्रद्धेनुत्तामदनपाणिजाते ब्राह्मणे ॥

मध्यादि ६

तदापदिज्ञेयमिति

१० क०

२२

मां

लवणं मधुमद्यं च दधित कंघृतं पयः ॥ न दुष्येच्छृजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयमिति स्मृति को मुदी ॥ असह्युप
रं तु युक्तं ॥ एवमसुच्छद्राणां मद्यमांसमक्षणेपि न दोषः ॥ निषुमांसं विना ॥ अतः सुरापरे ह्यसंसर्गे न दो
षः ॥ पतितसंसर्गे हि सः ॥ न चायं तथा हि ज्ञानां तु तन्निषेधात्पातित्यमितितत्संसर्गे दोष एव ॥ शूद्रस्य
वर्जने त्वभ्युदयः ॥ तदाह मनुः ॥ न मांसमक्षणे दोषो न मद्ये न च मूथुने ॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्त
महाफलेति सच्छूद्रैर्वर्जमेव ॥ यत्तु कालिकापुराणे ॥ विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ॥ मधुच
र्मसुलोरोक्षां मुक्तौ संच पंचमसिति ॥ अत्रानापार्ति निषेधरुतिकल्पतरुः ॥ पराशरपुराणेपि ॥ विण्या
कमासवस्ते लंगव्यंतकादिकं तथा ॥ शूद्रादेव तु संग्राह्यं न द्विजेभ्यः कदाचन ॥ स्कांदे प्रभासखंडे ॥
न दुर्भानुद्वरे शूद्रो न पिबेत्कपिलं पयः ॥ मध्यपत्रेन भुंजीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनि ॥ नोच्चरेत्प्रणवं मंत्रं
पुरोडाशं न भक्षयेत् ॥ न शिखी नोपवीती स्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरं ॥ न पठेद्देवचनं न शिषवं न हि संव
मेत् ॥ न मस्कारेण मंत्रेण क्रियाद्विर्भवेत्पुनः ॥ निषिद्धाचरणं कुर्वन् पितृभिः सह मज्जति ॥ अन्यान्यापि

सि

२२

निषिद्धानिमात्स्येकलिधर्मेषु॥ततः प्रभृत्ययंलोकः सर्वोव्यापत्स्यतेभृशमित्पक्रम्यब्राह्मणःशूद्रयोनिः
स्याच्छूद्रावैमत्रयोनयः॥उपस्थास्यंतिताचिप्रावेदार्थमभिलिप्सवः॥लिंगेपि॥शूद्राणामत्रयोनिश्चसंबं
धोब्राह्मणेःसह॥भवतीहकलौतस्मिन्नशयनान्शनभोजनैः॥राजानःसर्वभूमिष्वब्रह्मणान्बांधवंति
ते॥शूद्राश्चब्राह्मणाचाराःशूद्राचाराश्चब्राह्मणाः॥अक्षत्रियाश्चराजानोविप्राःशूद्रोपजीविनः॥शू
द्राभिवादिनःसर्वेब्राह्मणैरभिवादिताः॥आसनरुणानृजानृष्टानचलंत्यत्मचेतसः॥तादयंतिद्विजे
द्रांस्तुशूद्रावैस्वल्मबुद्धयः॥आस्येनिधायवैहस्तंकर्णेशूद्रस्यवैद्विजाः॥नीचस्मत्तुतदावाक्यंवदंतिवि
जयेनतु॥अधीयंतेतथावेदान्शूद्राधर्मार्थकोविदाः॥यजंतेचाश्वमेधेनराजानःशूद्रयोनयः॥तस्मा
दायुर्वलंरूपकलिंप्राणप्रहीयते॥तदात्वेनकालेनसिद्धिगच्छंतिमानवाः॥धन्याधर्मचरिष्यंतियुगांतेस
मुपस्थिते॥चेतायांवार्षिकोधर्मइत्याद्युत्कानदहःशःतेकलौ॥कौर्म्येप्ये॥तेश्रोकाःपाठांतरयुताः॥को
र्म॥शुक्लदंताजिताक्षचिमुद्राःकाषायवाससः॥शूद्राधर्मचरिष्यंतियुगांतेसमुपस्थिते॥पीडयंतिद्वि

१५० क०

२३

जेद्राश्चशूद्राराजोपजीविनः॥उच्चासनस्थान्शूद्राश्चद्विजमध्यपरंतय॥पुष्पेश्वभूषणेश्वैवतथाश्वमे
उनैद्विजाः॥शूद्रानभ्यर्चयंतस्मश्रुतभाग्यवत्तान्विताः॥नप्रेक्षंतेर्चिताश्चापिशूद्राद्विजवरान्नृप॥से
वावसरमालोक्यद्वारितिष्ठंतिचद्विजाः॥वाहनस्थान्समावृत्यशूद्रान्शूद्रोपिजीविनः॥सेवंतेब्रह्म-
णास्तास्तुवंतिस्तुतिभिःकलौ॥अध्यापयंतिवैवेदान्शूद्रान्धूद्रोपजीविनः॥पठंतिवैदिकान्मंत्रान्ना-
स्तिक्येघोरमाश्रिताः॥अत्रतस्मादेवंनकुर्यादितिनिषिध्यते॥स्कांदकूर्मयोः॥कलिधर्मेषु॥यत्रमा-
यानरोवक्तासंवादोनारदस्यतु॥तत्रबौद्धजैन्यंचशाक्तंशैवंबैष्णवं॥योगतानमतश्चातंविहृदुंवे-
दशास्त्रतः॥वर्तिष्यंतेकलौब्रह्मनूतनमतेनद्विजातयः॥स्त्रियंशुश्रुण्णंपत्युविप्राणांशूद्रजातयः॥
पित्रोःपुत्राःपरित्यज्यजपहोमादिसाधनं॥कुर्वतेकाम्यकर्माणिदूषयानिपतत्यधः॥लौकिकैर्ना-
मभिगृह्यतेदेवताराधनंतुयत्॥शूद्रादीनामयंधर्मोनाद्विजानांकदाचन॥गायंतिरुतकैर्गृह्यते
स्वतायेश्रुतीरितं॥गायंतिविधवागीतंश्रोतृणामपिपापदाः॥विष्णुपुराणे॥अपहायनिजंधर्मं

२३

रुष्णरुष्टेतिवादिनः ॥ तेहरेद्वेषिणः पापाधर्मार्थजन्मयदुरेः ॥ विष्णुपुराणे ॥ द्विजं शुश्रुषयैष पाक
 यज्ञाधिकारवान् ॥ निजानाद्यतिवैलोकाशूद्रो धन्यतरस्तरः ॥ दत्तं च दद्याच्छूद्रो विपाकयज्ञैर्यजे
 तच ॥ पित्र्यादिकंच वै सर्वशूद्रः कुर्वन्त वै नरः ॥ पाकयज्ञाः पंचयज्ञाः ॥ पाकशब्दस्य तं पाके नमसेत्यादौ प्राश
 र्त्त्यार्थत्वात् ॥ यद्वास्मत्पाकेन रद्वितिवत्त्वार्थः ॥ मदनपारिजाते बृहस्पतिः ॥ शौचं ब्राह्मणशुश्रुषासत्यम
 क्रोधएव च ॥ शूद्रकर्मतथा मंत्रो नमस्कारोऽस्य चोदितः ॥ भारते आनुशासनिके पर्वणि ॥ दृष्ट्वा पिताम
 हः शूद्रमग्निभूतं च तामसेः ॥ द्विजशुश्रुषणं धर्मशूद्राणां तु प्रयुक्तवान् ॥ नश्यंति नामसाभावाः शूद्रस्य
 द्विजभक्तितः ॥ द्विजशुश्रुषया शूद्रः परं श्रेयोधिगच्छति ॥ अहिंसकः शुभाचारो देवतातां द्विजपूजकः ॥
 शूद्रो धर्मफले रिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते ॥ तथा ॥ स्वाहाकारेण नमस्कारेण मंत्रः शूद्रे विधीयते ॥ ताभ्यां शूद्रः
 पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयं ॥ ब्रह्ममंत्रः ॥ संचयं श्रनकुर्वन्त जातु शूद्रः कथंचन ॥ पापीयान् हि धनं
 नृबन्धुबाधेतापि गरीयसः ॥ राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वन्त धर्मतः ॥ बोधायनः ॥ शूद्राणामप्यी

रुवा

शु० क०

२४

ॐ

घिष्टितानां मासिमासिवपनमर्यव^{दाच} मनकल्मउपवीतंवस्त्रविन्यासादि॥ आर्यो वैश्यः॥ अर्यः स्वामिवै
श्वयोरिति पाणिनिः॥ मनुरपि॥ शूद्राणां मासिकं कार्यवपनं न्यायवर्तिनां॥ वैश्यवचोचकल्मश्च द्विजो
ष्ठिचं भोजनं॥ शौचमाचमनंचैव सूतकंचैव वैश्यवत्॥ त्रिराचमनं पंचदशरात्रमाशौचमित्यर्थः॥ यत्तु
याज्ञवल्क्यः॥ शुद्धे रंस्त्रीचशूद्रश्च सकृत्स्पर्शाभिरंततइति॥ तदसह परमिति मदनपालः॥ अंततः
तालुगाभिर्होमार्जनघ्राणस्पर्शादिकंतु स्त्रीशूद्रयोर्न भवतीति॥ त्रिः प्राश्यापो हिरुन्मज्ज्यखा
यद्रिः समुपस्पृशेत्॥ इति याज्ञवल्क्येन त्रिप्राशमेव तदुक्तेरितिकेचित्॥ केचित्तूपलक्षणात्वा
त्स्त्रीशूद्रयोरपि भवतीत्याहः॥ उष्टिष्टं भांडं रुशेषः॥ ननु भुक्तिपात्रं॥ न शूद्राय मतिंदद्यान्मोषि
हं न हविष्पुतमिति पूर्वोक्तेः॥ अन्येतु यथाश्रुतमाहः॥ गौतमः॥ शूद्रश्चतुर्थो विर्ण एकजातिस्तस्य सत्य
मकोधः॥ शौचमाचमनार्थे पादप्रक्षालनमेवैकैति पाकयज्ञैः रषकादिभिः स्वयं यजेत न त्विगादि
भिरिति तद्रूपे॥ स्वयमिति पत्नीपुत्रादिव्यावृत्त्यर्थमिति लक्ष्मीधरः॥ एके इत्युक्ते विप्रद्वारापि॥ प्रति
२ श्राद्धकर्मभृत्यभरणं स्वदारवृत्तिरनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मंत्रः॥ पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येके + २

२४

षादौकु सत्वात् ॥ शक्तो स्वयमशक्तो विप्रद्वारा ॥ स छूडः स्वयमसछूडो विप्रद्वारा इति जयपालः ॥ हे मा
दो भारते ॥ श्राद्ध कर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च ॥ त्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ॥ आत्म
ज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥ चानुर्वर्ण्यस्येति शेषः ॥ शूद्रस्य पुराणश्रवणेनात्मज्ञानं श्रौ
तव्य इति नियमस्तु द्विजपर इति व्रतं हेमाद्रिः ॥ भगवद्गीतासु ॥ मामुपाश्रित्य कौन्तेय ये विस्युः पाप
योनयः ॥ द्विजो वै शयाश्च शूद्राश्च ते विद्यांति परांगतिं ॥ हेमाद्रौ विष्णुः ॥ क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमि
न्द्रियमः ॥ अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ अर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनं ॥ अनभ्य
सूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ तद्वृत्तिमाह तुर्मनुपराशरो ॥ शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मो निःश्रे
यसे परः ॥ शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मदवागनं हंकृतः ॥ ब्राह्मणायाश्च योनित्यमुत्कृष्टां जातिमश्रुते
शूद्रस्तु हन्ति माकांक्षन्क्षत्रमारो धयेद्यदि ॥ धनं वाष्पुपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥ क्षत्रादिसे
वावृत्तिरेव ॥ विप्रसेवया धर्मो वीत्यर्थः ॥ स्वर्गाय मुभयार्थं च ब्राह्मणानेव राधयेत् ॥ विप्रसेवैव शूद्र

१५०क०

२५

र

स्यविशिष्टं कर्मकीर्त्यते ॥ यदतो न्यडिकुरुते तद्रवस्यस्य निःफलं ॥ विप्रसेवां विना कृतमपि स्नानदानाद्य
कृतमित्यर्थः ॥ सेव्यप्रत्याह ॥ अकल्पात्तस्य ते रतिः स्वकुटुंबाद्यर्थैः ॥ शक्तिं चापेक्ष्य दाक्ष्यं च प्रत्याह
मेव परिग्रहं ॥ तेर्द्विजैः पुत्रवत्सौ पालनीयमिति मेधातिथिः ॥ उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानिवसना
निच ॥ पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥ पुलाका धान्यकणाः ॥ उच्छिष्टं भुक्तशिष्टं भांड
स्थितिमेधातिथिः ॥ गौतमः ॥ तेभ्यो रत्तिं लिप्ते त जीर्णान्युपानच्छत्रवासः कूर्चादीन्युच्छिष्टान्
नं शिखरतिश्च यद्यार्यमाश्रयेदुत्तमस्तनोः ॥ क्षीणोऽपि तेन चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निश्चयः स्यादिति क्षी
णो रत्तिहीनस्तनोऽपि चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निश्चयः स्यादिति क्षी
तयं शूद्राया गृहमेधिने ॥ गृहस्थाय तु दातव्यमन्नमेव दिने दिने ॥ इति व्याधौ केरुच्छिष्टनिषेधो गृह
स्थपरद्रव्याहः ॥ मदनरत्नेष्वेवं ॥ तथा ॥ तपः शूद्रस्य सेवनं ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषात्
या जीवन्वर्णिग्भवेत् ॥ शिल्पैर्वा विविधैर्जीवैर्द्विजातिहितमाचरन् ॥ नृसिंहपुराणे ॥ अयाचितप्रदत्ता
स्यात्तुषिर्वत्यर्थमाश्रमेत् ॥ पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनं ॥ उशनोः ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषात्

२५

र्वाशिल्मानिवाप्यथ ॥ विक्रयः सर्ववस्तूनां शूद्रधर्म उदाहृतः ॥ देवलः ॥ शूद्रधर्मस्त्रिवर्णशुश्रूषाकलु-
 त्रादिषोषणं कर्षणं पशुपालनभारोद्धनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुमृदंगवादनानीति ॥
 मनुः ॥ अशक्नुवंस्तुशूषांशूद्रः कर्तुं द्विजन्मनां ॥ पुत्रदारात्ययेमास्ते जीवेत्कारुण्यकर्मभिः ॥ ये कर्म-
 भिः प्रचारितैस्तुशूषांते द्विजातयः ॥ तानि कारुण्यकर्मणि शिल्मानि विविधानि च ॥ कुर्यादिति विशेषः ॥
 नृसिंहपुराणे ॥ दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणो गतिरिव ज्वलन् ॥ एवं धर्माचरणे लोकमाह पैठीनसिः ॥ गंध-
 र्वशूद्रस्य स्थानं मित्यर्थः ॥ ॥ इति कमलाकरभट्टकृतेशूद्रधर्मशूद्राणां विहितनिषिद्धा-
 नि ॥ ॥ अथ शूद्रस्य संस्कारप्रयोगः ॥ तत्रादौ सर्वकर्मणि गत्वा पुण्याहवाचनमाचारानुसा-
 रेणोच्यते ॥ यासः ॥ संपूज्य गंधमास्त्राद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् ॥ काम्यकर्मणि मां गत्व्ये स-
 ग्राहून् दर्शनैः ॥ यमः ॥ सोंकारं ब्राह्मणे कुर्यान्निरोंकारं महीपते ॥ उपांशुचतुर्थावैश्ये स्वस्तिशू-
 द्रे प्रकीर्तयेत् ॥ ॥ कर्त्ता च म्यस्तु मुरवश्चेत्यादि श्रुत्वा देशकालो संकीर्त्य मुक्कर्मक

श्लोक ०

२६

४ पात्रेस ५ *

गणेशे ॥ तदंगतया गणेशपूजनं पुण्याहवाचनं करिष्ये ॥ इति संकल्प्य गणेशं पूजयेत् ॥ यथा हे हेरंब त्वमे
द्येहि अंबिका अंबकात्मज ॥ सिद्धिबुद्धिसुत अक्षसर्वलोकपितः पितः ॥ नागास्य नागहारत्वं गणना
थचतुर्भुज ॥ भूषितः स्वायुधैर्दिव्यैः पाशां कुशपरश्वधैः ॥ आवाहयामि पूजार्थं रक्षार्थं च मम क्र
तोः ॥ इहागत्य गृहाण त्वं पूजां रक्ष च मे क्रतुं ॥ इत्यावाह्यबोडशोपचारैः संपूज्य पाणिना फलमर्थ
मादाय रक्षरक्षगणाध्यक्ष अक्षत्रैर्लोक्य रक्षक ॥ भक्ता नाम भयं कृत्वा त्राता भव भवार्णवान् ॥
द्वे मातुररुपा सिंधोषाण्मातुराग्रजः प्रभो ॥ वरदस्त्वं वरं देहि वांछितं वांछितार्थदा ॥ अनेन फलदानेन
फलदो मे भव प्रभो ॥ इत्यर्घ्यं दत्वा ॥ वक्तुं इमहाकायेति प्रार्थयेत् ॥ यद्वा ॥ विघ्नेश्वराय वरदाय सु
रप्रियाय लंबोदराय सकलाय जगद्धिताय ॥ नागाननाय सितसर्पविभूषिताय गोरीसुताय ग
णनाथ नमो नमस्ते ॥ भक्तान्तिनाशनापराय गणेश्वराय सर्वेश्वराय शुभदाय सुरेश्वराय ॥ विघ्ना
धराय विकलाय च वामनाय भक्तप्रसन्नवरदाय नमो नमस्ते ॥ नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरूपायैत

५

२६

नमः॥ इति प्रार्थना॥ ततः स्वाग्नेधान्यराशिद्वये कलशौ संस्थाप्य॥ तत्र गंधदूर्वापंचपद्मवफलहेमपंच
 रत्नादिक्षिप्त्वा धान्यपूर्णपात्रद्वयं न्यस्य तत्र पाशहस्तचवरुणमर्णसांपतिमीश्वरं॥ आवाहयामि
 यज्ञोस्मिन् पूजेयं प्रतिगृह्यतां॥ इति वरुणमावाह्यसंपूज्य कलशस्य मुखे विष्णुरित्याद्यैः संप्रार्थ्य॥
 मातृदेवो भव॥ पितृदेवो भव॥ आचार्यदेवो भव॥ अतिथिदेवो भव॥ आशिषः प्रार्थयंतं॥ एताः सत्या
 आशिषः संतु॥ अवनिरुत जानुमंडलः कमलमुकुलसदृशमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना
 सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा॥ दीर्घानागानद्योगिरयः स्त्रीणि विष्णुपदानि च॥ तेनायुः प्रमाणे
 न पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु॥ शिवा आपः संतु॥ सौमनस्यमस्तु॥ अक्षतं चारिष्टं चास्तु॥ गंधाः पांतु
 ॥ सुमंगल्यं चास्तु॥ अक्षताः पांतु वायुष्यमस्तु॥ पुण्यानि पांतु सोमं श्रियमस्तु॥ तांबूला निपांतु त्वे
 र्यमस्तु॥ दक्षिणाः पांतु बहुदेयं चास्तु॥ इति विप्रहस्ते दत्त्वा॥ सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणसर्वारभाः
 शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते॥ तैर्महं नत्वा भवद्विरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये॥ वाच्यतामिति तैरुक्ते॥

संतु शिवा आपः॥ ४ अस्तु सौमनस्यं ५ ५ संकृत्वा सर्वं २ अस्तु क्षतमरिष्टं॥ ४

क० म० मा० मा विघ्नं मा च मे पापं मा संतु परिपंथिनः ॥ सौम्या भवंतु सुखिनः सर्वलोकाः सुरवावहाः ॥ इति कर्त्ता विदेत् ॥
 २७ विप्रास्तथास्त्वित्युक्ता ॥ तुभ्यं राजर्षयः सर्वस्वस्ति कुर्वंतु ते सदा ॥ लक्ष्मीरसंधती चैव कुरुत्वांस्वस्ति ते न
 ध्रुवो करोतु स्वस्ति ते ब्रह्मा स्वस्ति चापि हि जातयः ॥ स शीसपाश्र्वये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति सर्वदा ॥ यया
 तिनर्हं पश्वैव धुंधुमारो भगीरथः ॥ तुभ्यं राजर्षयः सर्वस्वस्ति कुर्वंतु सर्वतः ॥ स्वस्ति ते स्तुतिपादेषु
 श्वतेष्वादेभ्य एव च ॥ स्वस्ति स्त्वपादे कैभ्यश्च सर्वेभ्यः स्वस्ति ते सदा ॥ स्वाहा स्वधा शची चैव स्वस्ति
 कुर्वंतु ते सदा ॥ लक्ष्मीरसंधती चैव कुरुत्वांस्वस्ति ते न घ ॥ असितो देव लक्ष्म्येव विश्वामित्रस्तथा गिराः ॥
 वसिष्ठकश्यपश्चैव स्वस्ति कुर्वंतु ते सदा ॥ धाता विधाता लोकेशो हि शश्वसहिगीश्वराः ॥ स्वस्ति ते यत्र यं
 यं तु कार्त्तिके श्वषण्मुखः ॥ विवस्वान् भगवान् स्वस्ति करोतु तव सर्वदा ॥ दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिश्च
 गगनं ग्रहाः ॥ अधस्ताधरणीयो सौनागो धारयते सदा ॥ शेषश्च भगवोऽष्टः स्वस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु ॥ इ
 ति वंदेयुः ॥ नतैः कर्त्ता ब्राह्मणाः समाधीयतां ॥ समाहितमनसस्मरन्ति प्रसीदंतु भवंतः प्रसन्नास्मदस्युक्ते ॥ कुंभा ज्ञा
 मनः

लंपातयन्वदेत् ॥ शान्तिरस्त ॥ पुष्टिरस्त ॥ तुष्टिः ॥ बुद्धिः ॥ अविघ्नमस्त ॥ आयुष्यमस्त ॥ आरोग्य ॥ शिवं
 कर्मा ॥ कर्मसमृद्धिः ॥ पुत्रसमृद्धिः ॥ धनधान्यसमृद्धिः ॥ दूष्टसंपदस्त ॥ अरिष्टनिरसन ॥ यस्यापंत
 प्रतिहतस्त ॥ यष्टेयस्तदस्त ॥ उत्तरेकर्मण्यविघ्न ॥ उत्तरोत्तरमहरहरमिष्टिरस्त ॥ उत्तरोत्तराः क्रि
 याः शुभाः शोभनाः संपद्यतां ॥ तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्त ॥ तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्ना
 धिदेवताः प्रीयतां ॥ दुर्गापांचात्म्योप्रीयेतां ॥ अग्निपुरोगाविश्वेदेवाः श्री ० इंद्रपुरोगामरुद्रणाः श्री ० ब्र
 ह्मपुरोगासर्वेवेदाः प्रीयतां ॥ वसिष्ठपुरोगाक्षयिगणाः ॥ अरुंधतीपुरोगाएकपत्यः ॥ ब्रह्मचब्राह्मणाः
 श्रीसरस्वत्यो ॥ अधामेधे ॥ भगवतीकात्यायनी ॥ भगवतीपुष्टिकरी ॥ भगवतीतुष्टिकरी ॥ भगव
 तीदृष्टिकरी ॥ भगवतीविघ्नविनायको ॥ भगवान्छामीमहासेनः सपत्नीकः ससूतः सपार्षदः सर्वस्थान
 गतः ॥ सर्वविघ्नग्रामदेवताः ॥ सर्वकुलदेवताः ॥ सर्वकुलदेवताः ॥ सर्वदूष्टदेवताः ॥ हताब्रह्मद्विषः
 हताः परिपंथिनः ॥ हताअस्यकर्मणोविघ्नकर्त्तरिः ॥ शत्रवः पराभवयांतु ॥ शान्त्यंतुघोराणि ॥ शान्त्यं

शु० कम०

२ श्लोक
भगवद्

शा

य

तुपापानि॥शाम्यंस्त्वित्ययः॥शुभानिवर्द्धतां॥शिवा आपः संतु ॥शिवा कृतवः संतु ॥शिवा अग्रयः संतु ॥
शिवा ओषधयः संतु ॥शिवा वनस्पतयः संतु ॥शिवा अतिथयः ॥अहोरात्रेशिवे स्यातां ॥शुक्रांगारकबु
धबृहस्पतिशनैश्चरगहकेतुसहिता आदित्ये पुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयतां ॥भगवान्नारायणः प्रीयतां ॥भगवान्
मर्मिन्यः प्रीयतां ॥स्वामी महो सेनः प्री ० पुण्याह कालान्वाचयिष्ये ॥वाच्यतां ॥ब्राह्मणं पुण्यं महर्षे च सस्य
सादनकारकं ॥वेदवक्षोर्बुवं नित्यं तत्पुण्याहं बुवंतुनः ॥दायंते यत्र दानानि पूज्यं ते च द्विजातयः ॥दृश्यंते य
त्र मंगलं तत्पुण्याहं सदा स्तुमे ॥मम गृहे अस्य कर्मणः पुण्याहं भवंतो बुवंतु इति विः ॥स्वस्ति पुण्याहमिति
त्रिब्राह्मणोः ॥ततः स्वस्तिर्याचा विना रव्या पुण्यकल्माणवद्विदा ॥विनायक प्रियानित्यं तां स्वस्ति
भो बुवंतुनः ॥मम गृहे स्वस्ति भवंतो बुवंतु ॥आयुष्मते स्वस्तीति विप्राः ॥सागरस्य तु यावद्विर्महा ल
भूम्यादिभिः कृता ॥संपूर्णा चैव या चंद्रेता मृदि भो बुवंतुनः ॥सध्यतामिति ते विः ॥पृथिव्या मृदुताया
नुक्लंमाणं पुरा कृतं ॥संषिभिः सिद्धगंधर्वैस्तत्कल्माणं बुवंतुनः ॥मम गृहे कल्माणं भवंतो बुवंतु ॥कल्मा

मम गृहे सधिं भवंतो ० २

२५

णामिति विविधाः ॥ ततः ॥ क्षीरोदधिसमुद्रतामथ्यमाने महोदधौ ॥ विष्णोश्चैव प्रियानित्यं तां श्रियं भो ब्रुवंतु
नः ॥ श्रीरस्त्विति भवंतो ब्रुवंतु ॥ अस्तु श्रीरिति तैरुक्ते ॥ वर्षशतं पूर्णमस्तु ॥ शिवमस्तु वंशाभिरुदिरस्तु ॥
प्रजापतिः प्रीयतां ॥ ततो विष्णोः सुरास्त्वैत्याद्यैः पौराणैरपि पिबेयुः ॥ तत्र पत्नी वामे ॥ ततः करोतु स्वस्ति
ते ब्रह्मेत्याद्यैः पूर्वोक्तैर्यजमानस्य नीराजनं तिलकः ॥ आशीर्वादाश्च ॥ एवं सर्वत्र ॥ इति शूद्रधर्मे पुण्याह
वाचनं ॥ ततः कर्ता तं दुर्लभं पुंजेषु गौरा पद्माश्चीमेधा सा वित्री विजया जया ॥ देवसेना स्वधा
स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिः सत्ता तुष्टिरात्मनः कुलदेवताः ॥ गणेशो नाधिका ह्येता रूढोप
ज्यास्तु षोडश ॥ ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही च तथेन्द्राणी चामुंडाः सप्तमातरः
॥ इति गणेशयुताः षोडश ॥ ब्राह्मादि सप्तनामभिर्मूर्तिभिरावाह्यं ॥ कुण्डोत्थेन पंचसप्तवाधाराः कृ
त्वा ॥ वसुधाक्षये नमः ॥ इत्यावाह्य षोडशोपचारैः संपूज्य नां दीश्वरं कुर्यात् ॥ यथा ॥ सर्वस्यैव न देवता
र्थे न यवैश्च पित्र्येऽपि ॥ मात्रादित्रयपित्रादित्रयमातामहोदित्रयसंबन्धेनां दीमुखसत्यवसुसंज्ञकविश्वे

१५० कम०

ना
२९ ना

सज

देवे

देवनेभवद्भाक्षणः कर्तव्यः ॥ प्राप्ततां भवन्तौ ॥ प्राप्तवावेति द्वौ विप्रौ कुशबहुवा विधाय ॥ मातृपितामही प्र
पितामही नो ममुक ॥ देवीनां नो दीपु स्वीनामित्याचार्यचरामणिः ॥ नो दी मुरेवीनां स्थाने इत्यादिनां द्वौ ॥ पित
पितामह प्रपितामहानां नो दी मुरवानां स्थाने इत्यादि द्वौ ॥ मातामह प्रमातामह वृद्ध प्रमाता महानां सपरत्वि
कानां नो दी मुरवानां स्थाने इत्यादि द्वौ ॥ को किल मता नु सारिणां नु मातृमाना मह प्रमातामह इति ॥ माता
महेन सह मातुः श्राद्धं ॥ तदा पार्वणद्वयमेव ॥ नात्र नाम गोत्रे ॥ मूलं निर्णयसिंधो ज्ञेयं ॥ ततः सत्यवस्तु संस्त
का विश्वेदेवा इदं वः पाद्यं ॥ एवं मात्रादयः पित्रादयः मानामहादयश्च ॥ इदं वः पाद्यं ॥ ततः विश्वेदेवा इदं मास
नमास्यतां नमः ॥ एवं मात्रादौ ॥ अर्घ्यस्थाने संकल्प्य सिद्धिरस्त ॥ विश्वेदेवा एष वो गंधः ॥ एवं मात्रादौ ॥ एवं
इतीमानि पुष्पाणि ॥ धूपः ॥ दीपः ॥ आणद न एते मृग्यो ॥ गंधपुष्पधूपदीपाणदनां ताः सर्वे उपचाराः संपूर्णा
भवन्तु ॥ ततोर्दुर्चंद्रमंडलं मभ्युक्षणं वा कृत्वा पात्रे क्षारमं सोपस्कं ओममूल्यभूतं यथाशक्ति हेमवासं प्रद
देत्वा हानमः ॥ एवं मातृपितामही प्रपितामहः नो दी मुरव्यः इदं वः युग्मेत्यादि ॥ पितृपितामह प्रपितामहाः
नो दी मुरवाः इदं वः युग्मेत्यादि ॥ अत्र पिताः कृतास्तताः ॥ पित्रपक्षे वेदिं कृत्वा पूर्वाग्राले रवास्ति स्त्रः कृत्वा द

२९

र्मानास्तीर्य मातर्नां दीमुखी अवने निश्चेति जलं दत्वा एवं पितामही प्रपितामही ॥ एवं पितः नां दीमुखे त्या
 दि ॥ ततः सक्तु नागुडेन वा दधि बहरय च मिश्रान् पिंडान् कृत्वा ॥ एतन्ने मातः नां दीमुखि एष ते पिंडः इदं म
 न्ने वा स्वाहा नमः ॥ इत्येकं पिंडं दत्वा परतूष्णीं ॥ द्वितीयं ॥ एवमेकै कस्य दोदो दत्वा पुनः प्रत्यवने निश्चे
 ति ॥ प्रत्यवने जनं प्राग्वहत्वाभ्यं जनां जने वा सांसि च दत्वा शोषमवधाय पात्रस्थं जलं परिषिच्य ॥ शिव
 आपः संवित्यादि ॥ कृतै तत्रां दीश्राद्ध कर्मणः सांगता सिध्यर्थं द्वादशामलक यवाः तन्निष्क्रय द्रव्यं द
 क्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे स्वाहा नमः ॥ इति प्रत्येकं दत्वा ॥ एतेन नां दीमुखश्चादेन नां दीमुखदेवताः प्री
 यन्तां ॥ माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ एते भवन्तु मे
 प्रीता प्रयच्छन्तु च मंगलमिति संप्रार्थ्य पिंडान् चिस्तेत् ॥ इति हृदि श्राद्धं ॥ एतदंतं स
 र्वत्र संस्कारेषु समानं ॥ यत्र तु ग्रह यज्ञ तुला होत्र विग्वरणं तत्रा चाराण्ये आपः क्षीरं कुशा ग्राणि
 दधि दूर्वा क्षतास्तथा ॥ सर्षपाः कुंकुमं चेति अर्घ्ये शंगः प्रकीर्तितः ॥ इत्यशंगमर्घ्यं कृत्वा पित्रापः ॥

४ * मातामहा तत्पिता च प्रमातामहकादयः ४

१५० कम०

३०

स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठामदनुग्रहकारकाः ॥ इदमर्घ्यमिदं पाद्यं भवद्भिः प्रतिगृह्यतामिति पाद्यार्घ्यमाचारा
त्कृत्वा चोपब्रह्मर्त्विजां वरणं कृत्वा ब्राह्मणान् प्रार्थयेत् ॥ ब्राह्मणाः संतु मे शस्ताः पापात्पातु समाहि
ताः ॥ वेदानां च वेदातारः पातारः सर्वदेहिनां ॥ जपयन्तैस्तथा होमैर्दानैश्च विविधैः पुनः ॥ देवानां च
पितॄणां च तत्पथं याजकाः कृताः ॥ येषां देहे हि ता वेदाः पावयन्ति ते जपयन्तं ॥ रक्षन्तु सततं ते मां जपयन्ते
व्यवस्थिताः ॥ ब्राह्मणा जंगमं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ येषां वाक्योदके नैव शुध्यन्ति मलिना जनाः ॥
पावनाः सर्ववर्णानां ब्राह्मणा ब्रह्मरूपिणः ॥ सर्वकर्मरतानित्यं वेदशास्त्रार्थकोविदाः ॥ श्रोत्रियाः
सत्यवाचश्च देवध्यानरताः सदा ॥ यद्वाक्यमृतसंस्मृता रक्षिष्यन्ति न रदुमाः ॥ अंगीकुर्वन्तु कर्मै
तत्कल्मसमसमाशिषः ॥ यथोक्तनियमैर्युक्ताः मन्त्रार्थस्थिरबुद्धयः ॥ यत्कृत्वा लोचनात्सर्वक्रिद्
यो हृदि माप्नुयुः ॥ मम यज्ञे जपे पूज्याः संतु मे नियमान्विताः ॥ अक्रोधनाः शोचपरा सततं ब्रह्मचारि
णः ॥ देवध्यानरतानित्यं प्रसन्नमनसः सदा ॥ अदुष्टभाषिणः संतु मां संतु परनिन्दकाः ॥ ममापि नियमा

३०

येवंभवंतुभवतामपि॥आस्तां प्रासंगिकं॥अथगर्भाधानं॥ ॥तत्राद्येरजोदर्शनेदुष्टवार्षनिध्यादौशान्तिं
कृतशान्तिरलोक्तविधिनाकृत्वाद्यरात्रिचतुष्टयवर्ज्यसमरात्रिषुमकृतनिर्णयसिंधावुक्तेकालेत्कार्यं॥
कर्त्तृसभार्योदेशकालौस्मृत्वास्यांममभार्यायांजनिष्यमाणसर्वगर्भाणांबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थगर्भाधानंकरिष्ये॥इत्युक्त्वातदंगतयागणेशपूजापुण्याहवाचनमातृकापूजानां
दीश्रादुनिप्राग्वत्कृत्वालंकृतौनववस्त्रंधत्वाश्वगंधारसंदूर्वारसंवोभार्यादक्षिणनासाविलेसेचये
त्॥नीराजितःसूर्येनमस्कुर्यात्॥ततोरात्रौशय्यायांविष्णवेनमः॥एवंवष्ट्रेनमः॥प्रजापतये०धार्त्रे०
सिनीवाल्मे०सरस्वत्ये०॥अश्विभ्यांपर्जन्यायनमइतियोनिमभिमृश्यस्त्रियंगत्वाऋतौस्नायात्॥
स्त्रियानास्नानं॥अनृतौमूत्रवधेचाचमने॥इतिगर्भाधानं॥ ॥अथपुंसवनं॥ ॥द्वितीयेतृती
येवामासेषुभक्षत्रेभर्त्ताभ्यंगंकृत्वा॥देशकालौस्मृत्वास्यांममभार्यायांजनिष्यमाणगर्भस्यपुंरूपता
प्राप्त्यर्थंबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणार्थंचपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुंसवनंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजा

१५०० कम. पुण्याहवाचननां दीश्रादानिकृत्वा समानवर्णवित्स गोर्दधिपत्यादक्षिणपाणौ दत्वा मध्ये प्रागग्रं यवं ह्यो मा
 ध्यो पश्च्योर्दत्वा किं पिबसीति त्रिः पृष्ठा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिरुक्त्वा सा प्राश्नीयात् ॥ एवं त्रिः कुर्यात् ॥
 इति पुंसवनं ॥ अथ सीमंतः ॥ चतुर्थे पक्षे षष्ठमेवामासि प्राग्वा प्रसवात्सु नक्षत्रोभर्तादेशकालो संकीर्य ममास्यां
 भार्यायां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैर्नो निरसनद्वारा प्रतिगर्भसंस्कारातिशयार्थं परमेश्वरप्रीत्यर्थं सी
 मंतोन्नयनं करिष्ये इत्युक्त्वा तदंगतया गणेशपूजापुण्याहवाचनमानकापूजा नां दीश्रादानिकृत्वा लंकृतो नववस्त्र
 धरो दूर्वारसंभार्यादक्षिणनासायां अग्नये नमः ॥ राज्ञे वरुणाय नम इति सिञ्चेत् ॥ ततस्त्रिंशुकुशलतीकुशत्रयमु
 तामुदंबरफलगुण्युतां शारवामादाय पश्चात् स्थित्वा प्रजापतये नम इति भ्रूमध्यादारम्यार्धे देवाकेशान् कृ
 त्वा त्रिः सीमंतं कुर्यात् ॥ नारदः ॥ विप्रश्चात्रिययोः कुर्याद्द्विवासीमंतकर्म ॥ वैश्यशूद्रकयोः कुर्याद्द्विवा
 निश्चयिके च न ॥ अत्र विशेषो गभिर्णीतत्पतिधर्मोऽथ मत्कृते निर्णयसिद्धो ज्ञेयः ॥ इति सीमंतः ॥
 अथ जातकर्म ॥ ॥ पृथ्वीचंद्रोदये कार्णाग्निनिः ॥ प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योश्चंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ स्नात्वा
 नत्वा तथा त्मीयान्मितृन् श्राद्धेन तर्पयेत् ॥ कुमारैर्जातेनाभिच्छेदात्प्राक् पिता सचैतं स्नानं कृत्वा देश
 ततो नीराज्यतदुत्संगे हलकुडुकादिदत्वा विप्रेभ्यो दशमान्नानि दक्षिणां च दद्यात् ॥ + +

बीजगर्भसमुद्रवै नो निबर्हणद्वारा बलायुर्वचो विवृध्यर्थे श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थे

देवाय

कालौ संकीर्त्य कुमारस्य गर्भाबुधान जनित दोष परिहारार्थं जातकर्म करिष्ये ॥ इति संकल्प्य गणेशपूजां
पुण्याहवाचनं मातृपूजां हेम्ना नां दीश्राहुं च कृत्वा ज्यमभुनी हेम्ना धर्षयित्वा हेम्ना प्राशयित्वा कर्णयो
र्निधाय सवित्रे नमः ॥ सरस्वत्यै नमः ॥ अश्विभ्यां नमस्तु त्वासावभिमर्शेन्द्राय नमस्तु त्वा विप्रान्य
जयेत् ॥ इति जातकर्म ॥ ॥ अथ षष्ठीपूजा ॥ ॥ मिताक्षरायां मार्कंडेयः ॥ रक्षणीया तथा षष्ठी
निशातत्रविशेषतः ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषोऽश्वत्थस्तथा नृत्यगीतैश्च योषि
तः ॥ रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ व्यासः ॥ सूतिका वासनि लया जन्मनो दोमदेवता ॥ तासां
यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ पथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ॥ त्रिष्वेतेषु न वैदुतस्तुतं कं पु ३
त्रजन्मानि ॥ अपरा र्के ब्राह्मे ॥ कन्याश्च तस्मो राकाद्यावा तद्ग्रीचैव पंचमी ॥ कीडनार्थं च बालानां ष
ष्ठी च शिशुरक्षिणी ॥ खड्गे तु पूजनीया वै वैश्या ब्राह्मणे हि जातिभिः ॥ राकानुमतिः ॥ सिनीवाली कुहूरिति
चतस्रः कन्याद्रुत्यर्थः ॥ पितादेश कालौ मृत्वा ममास्मै शिशोः सर्वारिष्य ॥ त्यायुरा रोग्यसिध्यर्थं ग

करिष्य इति संकल्प्य

राका

१५० क०

३२

न

७

जेशजन्मराजीवंतिकादीनां पूजनं कलशं संस्थाप्य तत्र पूर्णपात्रे वस्त्रोपरि गणेशं जन्मदाः जीवंतिकां
स्कंदं राकां अनुमतिं सिनीवालीं कुहंवातघ्नीं प्रतिमां स्वावाह्यं स्वदे शिशुरक्षणीं कुञ्जोत्तिरिक्तां षष्ठीं चावा
ह्यपोदशोपचारैः संपूज्य माषभक्तां दिवलिंदत्वा प्रार्थयेत् ॥ गोरीपुत्रो यथा स्कंदः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ॥ त
थाममाप्य यं बालः षष्ठिके रक्षितं तं नम इति ॥ ॥ इति षष्ठीपूजा ॥ ॥ अथ दत्तकपुत्रविधिः ॥ ॥
व्याहत्यादि होमस्य पुत्रप्रतिग्रहं गत्वा तत्र च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् तयोर्दत्तकपुत्रो न भवत्येवेति रु
द्रधरादयः ॥ विप्रद्वारा होमादिकारयेदिति बह्वृमानहरिनाथादयो गोडाः ॥ संबंधतत्त्वोप्येवं ॥ प्रयोगपा
रिजातेशो नकः ॥ अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥ वाससी कुंडले दत्त्वा उष्णीषं चांगुलीयकं ॥ वं
धूनने संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥ अन्वाधानादियत्तत्रं कृत्वा ज्योत्स्नवनांतकं ॥ दातुः समक्षं गत्वा
तु पुत्रं देहीतियाचयेत् ॥ देवस्य त्वेति मंत्रे हस्ताभ्यां परिग्रह्य च ॥ अंगादंगे त्वं जस्वा आघ्राय शिशुमूर्ध
नि ॥ गृहमध्ये तमाधाय च रुदत्वा विधानतः ॥ यत्त्वा हृदे त्स्यां चैव तुभ्यमग्नं क्रूये कया ॥ सोमो ददादत्ये

३२

नामिः प्रत्यक्षं पंचमिस्तथा ॥ स्थिरकदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥ मिताक्षरादौ वसिष्ठेन व्याहृति
 मिराज्येन होम उक्तः ॥ सच विप्रद्वारा करणीयः ॥ विरोषस्तमस्तु ते निर्णयसिंधो ज्ञेयः ॥ सच दत्तकः पं
 चवर्षमध्ये ग्राह्यो नोर्ध्व ॥ ऊर्ध्वं तु पंचमादूर्ध्वान्न दत्ताद्याः सुतानृपेति कालिका पुराणात् ॥ ऊर्ध्वं तु स्वदा
 नेष्टो रेवदानं ॥ विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिष्ठवः ॥ दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥
 इति हेमाद्रौ व्यासोक्तेः ॥ यन्नुमा जवल्क्यः ॥ स्वकुटुंबो विरोधेन देयं दानं स्तुता दृत इति ॥ तस्य दाना
 निष्ठुपुत्रपरमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ इति दत्तकपुत्रविधिः ॥ अथ प्रसूतिका स्नानं ॥ ज्योतिषे ॥ करेदभा
 ग्या निलवासवां त्यमैत्रेदवा शिवध्रुवमैहिपुंसां ॥ तिथावरित्ते शुभमानंति प्रसूतिका स्नानविधिं
 मुनीन्द्राः ॥ ॥ अथ नामकर्म ॥ ॥ मदनरत्ने ह दस्पतिः ॥ द्वादशे दशमे वापि जन्मतो वित्रयो
 दशे ॥ षोडशे विंशतौ चैव द्वादशे वर्णतः क्रमात् ॥ नारदीये ॥ सूतकाले नामकर्म विधेयं स्वकुलोचि
 तं ॥ नामपूर्वं तु बालस्य मंगलं सुसमाक्षरैः ॥ तत्रैव गार्ग्यः ॥ योगीशः पुंडरीकाक्षो मासनामोऽन्यनुक
 मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता ॥ कृष्णो नंतोऽथुतश्च कीर्त्तयेत् कुंठोऽथ जनाद र्त्तः ॥ उपेन्द्रो यत्पुठो वा सुदेवस्तथा हरिः ॥ १

मनंति

श्लोकम०

३२

त

मासनामगुरोर्नामदद्याद्वाक्यं स्ववैपिनः॥ कृष्णो मन्त्रो व्युत्पद्यते तत्रैवे कुंठो भजनार्दनः॥ उपेक्षेयस्तपुरु
षो वासुदेवस्तथा हरिः॥ योगीशः पुंडरीकाक्षो मासनाममा न्यनुक्रमतः॥ अत्र मार्गशीर्षादिश्चैत्रादि
र्वाक्रमः॥ इति मदनरत्ने॥ नाक्षत्रमपि नामकार्यं॥ कुलदेवतानाक्षत्रसंबन्धि पितृनाम कुर्यादिति
तत्रैव शंखोक्तेः॥ परिशिष्टेपि॥ तदक्षरादिकं नामयस्मिन्निष्पद्यदक्षरं॥ मनुश्चंद्रस्य प्रेष्यसंयुक्तं॥ तत्र
स्वाशौचांते॥ द्वात्रिंशो बाहिर्पितादेशा कालौ स्मृत्वा अस्य कुमारस्य बीजगर्भं समुद्रवैनो निबर्हणाथ
नामव्यवाहारसिध्यर्थं च नामकरणं करिष्ये॥ इति संकल्प्य गणेशपूजापुण्याहवाचनमाह पूजो नां दी
श्राद्धानि कृत्वा कां स्यादि पात्रे तं तुल्यपूर्णं हे मागणेश नाम तं॥ कुलदेवतानाम ततो मासनाम ततो ना
क्षत्रं ततो व्यवहारिकं शिवदास इत्यादिलिखित्वानाम देवताः संपूज्य शिशोर्दक्षिणकर्णे अमुक भक्तो
सीत्यादिनामो निउक्तोर्ध्वः कृतांजलिः कुलदेवतानाम्नाम कदासो भवतः सर्वान् ब्राह्मणान् भिवाद
यते॥ आयुष्मान् भवत्वममुकदास इति विप्रः॥ एवं मासनाम्ना॥ नाक्षत्रेण नाम्ना॥ व्यावहारिकेण ना

का

३२

मेत्यदिवाच्यं ॥ ततः शतं दशवामात्रा विदत्वा विप्रेभ्य आशिषो गृह्णीयात् ॥ ॥ इति नाम कर्म ॥ ॥
दो अथ लैरोहः ॥ पारिजाते बृहस्पतिः ॥ खट्वारोहस्तु कर्त्तव्यो दशमे द्वादशे पिवा ॥ ज्योतिर्निबन्धे आंदोका
शयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः ॥ त्रयोदशस्तु कन्यायाननक्षत्रं विचारणा ॥ करत्रये वैष्णवो वती
श्व बुद्धिर्दूये चाश्विनिक ध्रुवेषु ॥ कुर्याच्छिशूनां नृपते तद्दो लैरोहं न वे सुखिनो भवन्ति ॥ अथ कर्णवेधः ॥
ज्योतिर्निबन्धे ॥ गर्गः ॥ मासेषष्ठे सप्तमे वा षष्ठे षष्ठे मासि वत्सरे ॥ कर्णवेधं प्रज्ञां संति पुण्यायुः श्री वि
वृद्धये ॥ मदनरत्ने वसिष्ठः ॥ मासेषष्ठे सप्तमे वा षष्ठे मासि वत्सरे ॥ कर्णवेधं प्रज्ञां संति पुण्यायुः श्री वि
कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुने पिवा ॥ कर्णवेधं प्रज्ञां संति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ स च मगाद्रोहस्त
चित्रा पुनर्वसु पुष्य श्रवण धनिष्ठा रेवतीषु ॥ रिक्तपर्ववर्जतिथौ कार्यः ॥ मदनरत्ने ॥ सौवर्णो राजपुत्र
स्वराजती विप्रवैश्ययोः ॥ शूद्रस्य चायसी सूचिर्मध्यमाष्टांगुलात्मका ॥ चंडेश्वरः ॥ साई मासद
ये दद्यात्तांबुलं मथ मंशि शोः ॥ अथ निष्क्रमणं ॥ ज्योतिर्निबन्धे यमः ॥ तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्र

१५० क०

३४

वास्तु
४

मणं भवेत् ॥ मनुः ॥ मासे चतुर्थे कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं बुधैः ॥ अथान्नप्राशनं ॥ ॥ षष्ठे-अप्राशनं
मासियथेष्टं मंगलं कुले ॥ अत्र शिशुः कृतिर्न तु द्विजोक्तिः ॥ तेन शूद्रस्यापि तिमेधातिथिः ॥ मदनरत्ने
बृहस्पतिः ॥ अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियां ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ दिगीशानां दिने तत्र तथा
चंद्रार्कयोर्द्विजं ॥ पूजनं वास्तुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥ बहिर्निष्क्रामयेद्देहं शंखपुण्याहनिस्त्रयेः
पितादेशकाले स्मृत्वा अस्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भूतं नो निबर्हणद्वारा बलायुर्वर्गैर्भिरध्यर्थे निष्क्रमणं
करिष्यदुत्तिसंगल्यगणेशपूजनपुण्याहवाचनमोर्तपूजानां द्वाभ्यां निरुत्वा प्रतिमां स्वक्षतपु
जेषु चंद्रादिदशदिक्पालचंद्रसूर्यदेवगणैर्भानां नामभिरावाह्यं आवाहनादिपूजां कृत्वा शंख
तूर्यमंगलस्वनैश्चंद्रसूर्यधेनूनां दर्शनं कारयित्वायेत् ॥ चंद्रार्कयोर्दिगीशानां च गगनस्य च ॥ दि
निक्षेपार्थमिमं दक्षिते मे रक्षंतु सर्वदा ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा ॥ रक्षंतु सततं सर्वदेवाः श
क्रपुरोगमाः ॥ ततो विप्राः करोतु स्वस्ति ते ब्रह्मेत्याद्याशिषंदयुः ॥ ॥ अथोपवेशनं ॥ ॥ प्रयोगपारि

३४

जाते पाद्ये ॥ पंचमेतु तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् ॥ तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ताः भो भोऽप्यत्र विशेषतः ॥ विष्णुधर्मो
त्तरे ॥ वाराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विज ॥ पिता देशका लोकैस्मत्वा ॥ अस्य कुमारस्य सर्वारिष्यं शांत्यायुरारो
ग्यक्षेमार्थं मुपवेशनं करिष्ये ॥ इति संकल्प्य ॥ गणेशपूजां पुण्याहवाचनं कृत्वा पीठे प्रतिमायां पुंजैर्वा व
राहं पृथिवीं च नाम्ना षोडशोपचारैः संपूज्य तदग्रे पंचसप्तवाधान्यपुंजां कृत्वा तन्मध्ये भूमौ वस्त्रे करो
तु स्वस्तितैब्रह्मेत्याद्यैर्नाद्यघोषेण शिशुमुपवेशय मत्पुंजयं स्मत्वा भस्मनारक्षं कृत्वा स्मरेत् ॥ रक्षेन्व
सधेदे विसदा सर्वगतं शुभे ॥ आयुः प्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अचिरादायुषस्तस्य ये केचि
त्परिपंथिनः ॥ जीवितारोग्यविनेषु निर्दहस्वाप्तिरेणतान् ॥ वरेण्यां षोडशभूतानां माता त्वमसि कामधु
क् ॥ अजराचा प्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणां भूतानां प्रीतिस्तु च व्यबाह्यसि ॥ कुमारं पादि
मा तस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतामिति ॥ अत्रैव कटिसूत्रं बंधयेत् ॥ शिष्टास्त्वनप्राशनदिने एव निष्क्रममुप
वेशनं च कुर्वन्ति ॥ अथाभप्राशनं ॥ ॥ मदनरत्ने नारदः ॥ षष्ठे वाप्यष्टमे मासि वा कार्यं नवा नप्राश

शु० कम०

३५

रत्न

नं शुभं ॥ लोकाक्षिः ॥ षष्ठे अत्राशानं जातेषु दंतेषु ना ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ ब्रह्माणं शंकरं विष्णुं चंद्राकौचदी
गीश्वरान् ॥ भुवदिशश्च संपूज्य हत्वा बह्वीतथा चरुं ॥ देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्संगगतस्य च ॥ अलंकृत
स्य दातव्यं मन्त्रपात्रे सकांचने ॥ मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वा ॥ सर्वत्र मूलं विशेषश्च मत्स्य
ते निर्णयसिंधो ज्ञेयः ॥ पितादेशका लोस्मत्वा स्य शिशोर्बीजगर्भममुद्रुवै नो निबर्हणद्वारा बलायु
र्वचोभिर्वृद्धयर्थं अत्र प्राशानं करिष्य इति संकल्प्य गणेशपूजापुण्याहवोचनमातृकोपूजानां दीक्षा
दानिकृत्वा ब्रह्मादीन् अतिमासु तंडुलपुंजेषु वा संपूज्य तन्नामभिर्वह्नी चरुं हत्वा ज्यदधि मधुयुतमन्नं
पायसं वा प्राशयित्वा तां बूतं च दत्वा हि मम षीमा जेनाद्यग्रे निधाय यद्दालः सरोतसा स्य जीकेति
परीक्षयेत् ॥ ॥ अथाष्टपूर्तिः ॥ ॥ गोडव्यवहारं निर्णये ॥ नवांबरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरा
युषं ॥ मार्कंडेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घयुषं व्यासं रामं द्रौणिं रूपं बलिं ॥ प्रह्ला
दं च हनूमंतं विभीषणममथार्चयेत् ॥ स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्प संपूजयेन्नरः ॥ षष्ठीं च दधिमत्केन

वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥ तिथि^तलेखे^मत-भ्रा^मभिरितिलहोमोप्युक्तः ॥ उमादित्यपुराणे ॥ सर्वेश्वरजन्मदिवसे स्नातैर्म
गलवारिभिः ॥ गुरुदेवौग्निविप्रौश्च पूजनीयाः प्रथेतनतः ॥ रवनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्राजापतिः ॥ प्र
तिसंवत्सरे यत्ना कर्तव्यं महोत्सवः ॥ कृत्यचिंतामणौ ॥ गुडदग्धतिलान्दद्यादुस्तेग्रंथौ च बंधयेत् ॥
गुग्गुलुं निंबसिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकं ॥ संपूज्य भानुविघ्ने शौ^महर्षिप्रार्थयेद्दिदं ॥ जन्मतिथिश्चौ
दयिकी ग्राह्या ॥ नेदुं ^ॐ कृत्यतत्त्वाणवेस्कां दे ॥ युगद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया ॥ रेवे रुदय
मीक्षंते न तत्र तिथियुग्मतेभिः ॥ पिता सबाळो भ्यंगं कृत्वा नववस्त्रधरो देशकालौ स्मृत्वा स्य शिशो
र्दीर्घायुरारोग्यार्थं च वर्षवृद्धिर्दिनं कृत्यं करिष्ये इत्युक्त्वा प्रतिमा स्वक्षतपुंजेषु वा गणे कूं सूर्यं मार्कंडे
यं व्यासं परशुरामं मश्वत्थामानं कृपं बलिं प्रह्लादं हनूमंतं विभीषणं षष्ठीं स्वनक्षत्रं पितरो प्रजापतिं गु
रुमग्निं च संपूज्य पक्षेत भाम्ना तिलहोमं च कृत्वा गुग्गुलुसर्पपदूर्वा रोचनगुडानां पोदलीं स्तौहेव भामार्कंडे
यं प्रार्थयेत् ॥ चरं जीवीयथा त्वं भो भविष्यामि तथामुने ॥ रूपवान्वित्तवींश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥

१५० क०

२६

मार्केडेयनमस्तेस्तु सप्तकल्मसं तजीवन ॥ आयुरारोग्यसिध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने ॥ चिरंजीवीयथा त्वं भो मु
नीनां प्रवरद्विज ॥ कुरुष्व मुनिशार्दूल तथामां चिरजीविनं ॥ मार्केडेयमहाभाग सप्तकल्मसां तजीवन ॥ आयु
रारोग्यसिध्यर्थं मस्माकं वरदो भव ॥ पिता त्वेन मिति वंदेत् ॥ ततो गुडतिलयुतं दुग्धमादाय सतिलं गुडसं
मिश्रमं जलमर्धमिदं पयः ॥ मार्केडेयादूरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विदुष्ये ॥ इति विवेत ॥ ततो गुरुदेवविप्राः पू
ज्याः ॥ गोडतिथितलेस्कां दे ॥ खंडनं नखकेशानां मिथुनाष्टगमो तथा ॥ आभिषेकं लहं हिंसां वर्षवृद्धौ वि
वर्जयेत् ॥ तत्रैवैकतां तकुजयौ वारेयस्य जन्मतिथिर्भवेत् ॥ अनृक्षयोगसंप्राप्तौ विप्रस्तस्मै पदे पदे ॥ रु
तांतः शनिः ॥ जन्मनक्षत्रयोगेन दोषः ॥ तस्य सर्वोषधिस्नानं गुरुदेवाग्निपूजनं ॥ विशेषो निर्णयसिंध्यो
स्तेयः ॥ अथ द्वे माद्रौ वर्गपिने विशेषः ॥ भविष्ये ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ देवदेव महाभाग बालानां हितकाम्य
या ॥ वर्गपनविधिं ब्रूहि राक्षसपि विशेषतः ॥ रुद्र उवाच ॥ प्रयोगे पृष्टं व्यासेन सनत्कुमारप्राह ॥ मासि
प्रविष्टे प्रथमे बालवर्गपनं बुधेः ॥ राक्षसां वा तन्मुनिश्रेष्ठ समांते च विधीयते ॥ कुमुदामाधवीगौरीरुद्राणी

२६

पूजनीयाः प्रयत्नेन २

पार्वती उमा ॥ काली सरस्वती चैव सा वित्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ सती संज्ञा तथा मेधा पुलिस्तु दि समन्विता ॥
 नृपतिं भवति त्राणा जीवन्ती नाम षोडशी ॥ शूर्पमध्ये विलिख्यं तु ॥ रजनी विष्टौ वा विलिखेद्वा कुंकुमेन तु
 ॥ गंधैः पुष्पैः सुगंधैश्च दीपवस्त्रनिवेदनैः ॥ पूजनीयास्तु संस्थाप्य कुमुद्याः स्तं पृथक् पृथक् ॥ नामभिः
 पूजनीयास्ताः पूजयित्वा तु बालकं ॥ भूपतिं तु मुने वाथ सर्वा लंकारभूषितं ॥ पूजयेन्मातृ पितरौ बाल
 वार्धापने सति ॥ पुरोधाः पूजयेद्ब्रह्मन् राजवार्धापनो विधौ ॥ कुमुदाद्याः समुद्दिश्य वंशपात्राणि कल्प
 येत् ॥ एकैकस्या धनाढ्यस्तु दद्यात् षोडश षोडश ॥ तद्दद्यात् तद्दद्यात् निन्देत्तैर्क मथापीपि वा ॥ बहुपक्षा
 न्युक्ता निबद्ध पुष्पफला न्वितु ॥ सुवासिनीभ्यो विप्राणां दद्याद्भक्तिपुरःसरं ॥ प्रीयतां कुमुदाद्या
 मे बालकायुर्विवर्द्धनीः ॥ बलेन र्यशः स्नातु स्यात् बालं मेवर्द्धयंतु वै ॥ मयं चेतु सदरोग्यं सौख्यं सौभाग्य
 मेव च ॥ श्रीश्वतेति चमंत्रेण अर्घ्यताभ्यः प्रदापयेत् ॥ वस्त्रतांबूलपुष्पादि दिने तस्मिन् सकलयेत् ॥ स्त
 वासिनीनां देयं तु कुमुदा प्रीयतामिति ॥ तत्रैव स्कां दे ॥ एवं वर्द्धयितुं वत्सरां जीते जन्मवासरे ॥ व्यतीतेषु

दा

के

१५० क० ४॥

दुर्गाच

चमासेषु बालानां बलवृद्धये ॥ न बालरोगाः प्रभवन्ति तस्मिन् स्कंदरोगान च शाकिनीभ्यः ॥ भयं भवैव जला
ग्निदिग्भ्यो बालश्च पुष्टः स विशेषतश्च ॥ संप्राप्य राज्यं नृपतिः समांते कुर्यादिमं शान्तिमहोत्सवं च ॥ ग्रहास्तथा
पूज्यविनायकं च भक्त्या कुमुदादिदेवीः ॥ यः पूजयेद्भक्तिपुरः सरंहि सहेमपूर्णो बलवृद्धियुक्तः ॥ गोपथ
ब्राह्मणे तु ॥ राजानमभिर्वर्द्धयिष्यन् नाना युषां वर्चसा तेजसा मशसा विजयेन कीर्त्या प्रवित्रैर्मंगले रभ्युक्ष्य
रुक्मैरचैर्यित्वा मीहेन्द्रं हविर्निरूप्य लोकपालेभ्यश्च श्रपयेत् ॥ महोदुन्दो यो जसेन लोकपालांश्च
स्वाराजानमन्वारभ्य जुह्यादर्वा च मिद्रं ॥ वातारमिद्रं ॥ वर्द्धयति विप्रैः क्षां कृत्वा सुगुरुणा स आसतेति
रोचनेनालं कुर्यान्मज्जायै तमोमिति सू संपातवं तेषु सियमित्युक्तं मभिर्वर्द्धयेति ॥ इति भद्रकर्म
कारुते शूद्रधर्मे अष्टपूर्तविधिः ॥ ॥ ॥ ॥ अथ चौलं ॥ ॥ बृहस्पतिः ॥ पापग्रहाणां
वाराहो विप्राणां शुभदं रवेः ॥ क्षत्रियाणां समास्तनो विदुः शूद्राणां शनौ शुभं ॥ अत्रकाले निर्णयः ॥ सर्वे मातुः
गर्भे रजोदर्शने च न कार्यमित्यादिरन्यश्च विशेषो द्विजतुल्यो मत्कृते निर्णयसिंधो ज्ञेयः ॥ १५० इत्यविशेषमा

वन्तुर्व्यते ॥ प्रथमे द्वितीये तृतीये पंचमेवावेद्यथा कुलधर्मचोक्ते काले पितादेशकालो स्मृत्वा स्य शिशोर्बर्जितग
र्भसमुद्रवैभो विनाशद्वारा बलायुवंचो भिवृद्धयर्थं चोतु कर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजा पुण्याहवाचन
मातृपूजा वसो धारानां दीश्राद्धा निरुत्वा भद्रे सने शिशुमुपवेश्यैकां शिरवां केशपंक्तिं वा संरक्ष्य सर्वे वा व
पनं यथाचारं कार्यं ॥ ततो नीराजनादिकार्यं ॥ ॥ इति चौलं ॥ ॥ अथ विद्यारंभः ॥ ॥ ॥
मदनरत्नेन सिंहः ॥ अक्षरस्वीकृतिं कुर्यात्प्राप्ते पंचमहायने ॥ उत्तरायणगे सूर्ये कुंभमासं विवर्जयेत् ॥ अथ
धनुर्विद्या ॥ दीपिकायां ॥ अदितिगुरुयमार्कस्वातिचित्राकौत्तिपित्र्यध्रुवे हेरि वस्त्रमूले धिंदु भाग्या त्र्यमे
षु ॥ विनिशानि शशिवुधा हे विष्णु बोधे विषोषे स समयति थियोगे चापविद्याप्रदानं ॥ तच्च हरिं लक्ष्मीं स
रस्वतीं च पूजयित्वा कार्यं ॥ सर्वो युधमहा मातृ सर्वदेवारि सूदन ॥ चापमांससुरेश साकं शरवरे गिह ॥ ध
तं कृष्णे नरक्षार्थं संहाराय हरेण च ॥ त्रयीमूर्तिं गतं देवधनुरस्त्रं न माम्यहे भिति मंत्रेण संपूज्य नत्वा बाणं प्रा
व्यां मुक्त्वा विप्रान् पूजयेत् ॥ छूरिकाबंधः ॥ ज्यौर्निबंधे नारदः ॥ छूरिकाबंधनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात्

१५० क०

३८ त्रे

विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षे नस्तगे ॥ जीवेभुक्ते च मूत्रे चंद्रताराबलान्विते ॥ मौजीबंधर्शातिथिषु कुज
वर्जितवासरे ॥ संग्रहे ॥ शूद्राणां राजपुत्राणां मौज्यभावे स्त्रबंधने ॥ मौजीबंधोक्त तिथ्यादौ कार्यं भौमदि
नं विना विष्णुधर्मे ॥ पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं तथा देवीं सरस्वतीं ॥ स्वविद्यासूत्रकारं स्वस्वां च विद्यां विशेषतः
एतेषां मेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्दत्तं ॥ दक्षिणाभिर्दिजैः शूद्राणां कर्त्तव्यं चोत्रपूजनं ॥ मंत्रस्तु ॥ सर्वयुधा
नां प्रथमं निर्मिता सिपिना किना ॥ शूलायुधादिनिष्कृष्य कृत्वा मुखिग्रहां शुभां ॥ चंडिकायाः प्रदत्ता सि
सर्वा शुभनिर्वाहिणी ॥ छुरिकेरक्षमां नित्यं शान्तियर्थं नमोस्तुते ॥ इतिसंपूजनत्वादक्षिणे कटिभागे बध्नी
यात् ॥ अपरां के वृद्धशान्ता तपः ॥ शिशोरभ्युक्ष्य प्रोक्तं बालस्या च मनस्मत् ॥ रजस्वलादि संस्पर्शे स्नानमेव
कुमारके ॥ प्राक् चूडाकरणोद्घातः प्राग्नप्राज्ञानां शिशुः ॥ कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौजी निबध्यते
॥ बालस्य पंचमादृषादिक्षार्थं च मादिशेत् ॥ इत्यादि मल्लंत निर्णयसिंधौ लेखं ॥ ॥ इति विद्या प्रयोगः ॥
॥ अथ विवाहः ॥ ॥ तत्र सावित्री शूद्राणां द्विजवदेकशरीरावयवान्वयादेव ॥ सर्वज्ञा इयवान्वया

५५ सर्वदुष्टनिवर्हिणी ॥ तया विस्तारिता नासि देवानां प्रतिमादिता ॥ सर्वसत्त्वांगभूता सि ५५

रा
राक्षस
दै

नुरत्नेः सद्वावादिति विज्ञानेश्वरः ॥ तच्च मर्या निर्णयसिंधावुक्त मितिना चोच्यते ॥ तत्र ब्राह्मणैर्देवप्राजा
पत्यगांधर्वास्तराक्षसपैशाचोऽप्येव विवाहाः ॥ तानाहयाज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मणो विवाहोऽप्यहयदीयते शत्रुयत्न
कृतो ॥ यत्नस्यैव त्विजे देव आदार्योर्षस्तु गोद्वयं ॥ द्रुत्युक्ता चरतो धर्मसहया दीयते धिर्नै ॥ सकायः पाव
येत जः षष्ठं वंश्या नृसहात्मना ॥ आसुरोऽपि विना दोना द्रोधर्वः समया मिथः ॥ राक्षसोऽपि दुरणात्पैशाचः कन्यका
॥ लातुर्ध इति ॥ एषु शूद्रस्य प्राजापत्योऽमुरव्यः ॥ आसुरगांधर्वोऽमध्यमौ ॥ राक्षसपैशाचौ कनिष्ठौ ॥ तदाह मनुः ॥
असुरं वैश्यं शूद्रयोः ॥ षडनुपूर्व्यादिप्रत्यक्षत्रस्य चतुरोर्वर्णः ॥ विदुः शूद्रयोस्तु तावेव विंध्यादूर्म्यान् राक्षसान् ॥ च
तुरः आसुरगांधर्वपैशाचान् ॥ तान् चतुरो राक्षवर्जान् ॥ कल्पतरौ ब्राह्मणविवाहमुक्त्वा ब्राह्मणानां सतामेषध
र्म्यं शूक्ते ब्राह्मणो विप्रस्यैव अन्ये त्रयाणां तुः ॥ हेमाद्रौ पैशानसिः ॥ राक्षसो वैश्यस्य ॥ पैशाचः शूद्रस्य ॥
सर्वेषामार्यः प्रमाणं ॥ प्रचेताः ॥ पैशाचोऽसंस्कृतप्रसक्तानां प्रतिक्रोमजानां चेति ॥ विशेषो मेधातिथी कल्प

१५० क०

३९

१५५

तरोत्तमः॥ तत्र गांधर्वराक्षसपेशाच्चान्विता सर्वत्रोदकपूर्वकं दानं निमित्तं॥ वसिष्ठः॥ नोदके न नवाचा च कन्या
या प्रतिरुच्यते॥ पाणिग्रहणसंस्कारात्यति त्वं सप्तमे पदे॥ गांधर्वादिष्वपि होमाकार्यमेव॥ गांधर्वास्तुरपेशा
चा विवाहो राक्षसश्च यः॥ पूर्वपरिग्रहस्तेषु पश्चाद्दोषो विधीयते॥ इत्यपरा के वसिष्ठोक्तेः॥ अतएव होमाभावे
न्यस्मेदानेन साहज्यमाह तुस्तत्रैव वसिष्ठवा मदेवो॥ बलादपहृता कन्या मंत्रैर्यदि न संस्कृताः॥ अन्यस्मै वि
धिवादे या यथा कन्या तथैव सा॥ इदं राक्षसपेशाच्च परं॥ तयोरेव बलादपहृताः॥ १५५ इत्यादि नमो मंत्र एव
मनुरपि॥ पाणिग्रहणिकामंत्रानियतं दारलक्षणं॥ तेषां निष्ठानुविशेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे॥ तत्र पाणि
ग्रहणं सर्ववर्णसमं॥ पाणिग्रहणिकामंत्रानियतं दारलक्षणं॥ इत्युक्तं स्मृतिको मुद्रां ब्राह्मे॥ युक्तं तु पाणिग्रहणसर्व
वर्णेषु सर्वशः॥ जलपूर्वे तु विप्राणामन्येषामपि काम्ययेति॥ अन्ये त्वेते न ब्राह्मो विभवति॥ अलं कृत्य क
न्यामुदकपूर्वोदद्यादेष ब्राह्मो विवाह इत्याश्वलायने न ब्राह्मे विवाह एव जलपूर्वतोक्तेः॥ अन्ये विवाह

३९

७ * प्रपौत्राया मुकपौत्राया मुकपुत्राया मुकदासाय वराय ॥ अथ मुकपौत्रीममुक ७

शेषानिर्णयसिंधो ज्ञेयाः ॥ स्मृतिको मुद्यां ब्राह्मे ॥ इष्टिं वै नायकीं कृत्वा शचीमागं च शोभनं ॥ नां दीमुखे
भ्यः श्राद्धं च पितृभ्यः कार्यं सिद्धये ॥ वराहसंहितायां ॥ गृहे स्थितां वै पुरुषं तपस्वीं प्राश्नाध्यसंध्यास्तम
येषु कन्या ॥ स्रग्ंधपुष्पैः प्रतिपूजयेत्तु पाणिग्रहे या समुपागतं ॥ ॥ अथ प्रयोगः ॥
शरदस्य शरदापरिणयनमंत्ररहितं क्रिया मात्रं कार्यमिति हरिहरभाष्ये उक्तं ॥ तेन कातीयकर्मे व्यते ॥ तत्र वि
वाहोक्तं कन्याया पिता भ्राता न्योवा बंधुर्वरगृहं गत्वा च म्यदेशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाण विवाहां गत्वे
न वाग्दानं करिष्येति संकल्प्य ॥ गणेशं वरुणं च संपूज्य घरस्थपादप्रक्षालनगंधवस्त्राद्यैः पूजां कृत्वा प
त्रीफलनालिकेरं कुंकुमादिरंजितवस्त्रं बादाया मुकपौत्रीं पौत्रीं अमुकपुत्रीं मुकनाम्नीं कन्यां ज्योति
र्विदुक्तैदास्ये इत्युक्त्वा ॥ अव्यंगे पतिते क्लीबे दशदोषविवर्जिते ॥ तत्काले पश्चित्ते कन्यां पिता तुभ्यं प्रदा
स्यतीति ॥ पिता तु अहंदास्यासिं शयमिति वदेत् ॥ इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निगुरु सन्निधौ ॥ इति
कन्यापिता वरबंधुहस्ते दत्त्वा ॥ वरबंधुः वाच्चादत्ता त्वया कन्या वरायं स्वीकृता मया ॥ कन्यावलोकनवि
२ * स्नाते स्नाता मरोगिणीमिति पाठः ॥ केचित्तु कन्या गृहे गत्वा तां संपूज्य अव्यंगे पतिते क्लीबे दशदोषविवर्जिते * २
* वाच्चादत्ता मया कन्या वरायं स्वीकृता त्वया ॥ कन्यावलोकनविधौ निश्चितत्वं सुरयी भवेति कन्यापिता ॥ * २

मुहूर्ते

मुहूर्ते
य

२ तत आचासतः हस्तिशकुन्दादि विवाहोक्ते मुहूर्ते कार्ये ॥ २

१५० क०

४०

विधौ निश्चितत्वं सखी भव ॥ इति ^{उक्तिः} विरपिता कन्या पिता च परस्परं हित्वा ह तः ॥ ततः परस्परमर्चनं विप्रपूजादि
कार्ये ॥ इति वाग्दानं ॥ ॥ ततः पूर्वदिने विवाहदिने वा प्रातः कन्यावरसोः पिताभ्यंगं कृत्वा गृहे विना
यकशां त्यादिकृत्वा देशकालौ संकल्पित्य मुकस्थ विवाहांगतया गणेशपूजापुण्याहवाचनमातृपूजावसौर्धा
राशचीपूजानां दीश्राद्धानिकारप्यदुक्तत्वात् तानि पूर्ववत् कृत्वा तं तुल्यपूर्णकुंभं देवतार्थे विघ्नपंक्तापात्रेशारवा
सनंदिनी नलिनी मैत्रा उमा च पशुवर्धिनी ॥ शस्त्रे भगवती च मातृसंनिधौ संस्थाप्या चतुर्थदिनं मण्डपं देवतापू
जयेत् ॥ पीतसूत्रेण कंकणं कन्याया वा महस्ते बद्ध्वा पंचमिः सप्तभिर्वा करैर्मितां पंचसप्तसोपानां वेदीं कु
र्यात् ॥ चतुर्हस्ते वेदीति ही हरः ॥ वस्त्रसीमां तपूजां कुर्यात् ॥ गृहागतं वरं माने नोपवेशयेत् ॥ ततः आचास
वेद्यां हस्तमात्रं ह्यं दिलं कृत्वा तत्र दधेऽपि स मुह्यं गोमये नीपालिप्प स्तुवेणो हिरव्यं प्रागग्र्यैः त्विस्त्रोत्तेखाः
कृत्वा त्रिर्मह मुह्यं त्याभ्युक्ष्याप्तिं प्रतिष्ठाप्य प्राप्नुवत्यवरस्य मधुपर्कपूजां कुर्यात् ॥ यथा ॥ ॥

यस्यैकाक्षेन २ उदगैराश्व २

४०

यन्ये

प्रति

कन्यापितासनंदत्वात्तस्यपश्चात्तिष्ठंतंवरमाह ॥ साधुभवानास्तामर्चयिष्यामोभवंतमितिअर्चयेतिवाः ॥
ततोविष्टरोविष्टरोविष्टरद्वैतिविरुक्तेदाताप्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ प्रतिगृह्यतामिति कुर्वेत्पंचविंशतिकुं
शममंदद्यात् ॥ तंवरभासनस्यपश्चात्तिष्ठन्गृहीत्वाविंशयनमद्व्यासनंदत्वापविशेत् ॥ ततो न्येनत्रिःपा
द्यमित्युक्तेगंधदूर्वाक्षतयुतपाद्यंदात्राप्रतिगृह्यतामिति निवेदितेनवरः पादौस्वयंततोदक्षिणमितिपा
दौप्रक्षालयेत् ॥ ततोदातान्यविष्टरमन्येनत्रिर्निवेदितमादायवरः पादाधोदद्यात् ॥ ततोगंधपुष्पाक्ष
तकुशतिलसर्षपदधिदूर्वायुतमर्घ्यमादाया न्येनार्घ्यद्वैतिविरुक्तेदाताप्रतिगृह्यतामितिदद्यात् ॥
वरहस्तमर्घ्येनमद्व्याजलिनादायशिरसाभिवाद्यभूमौक्षिपेत् ॥ ततो न्येनत्रिर्मधुपर्कद्रव्यंकेदात्राद
त्तकांस्यसंतेनैवपिहितंदधिमधुमध्वलाभेष्टतंवावरोदात्तहस्तस्थमुद्राद्यसवित्रेनमद्व्यावेक्ष्यस
वित्रेनमद्वितिरह्यवामेनिधायमधुपर्कायनमद्व्यानामिकया लोभ्यानामिकांगुष्ठाभ्यां बहिर्दिशिस्वापु
नरेवंद्विकृत्वाताभ्यामेवत्रिः प्राश्नीयात् ॥ मधुपर्कायनमद्वितिवा ॥ अंगुष्ठानामिकयाद्वितीयमंगुष्ठम

ततो न्येनत्रिर्मधुपर्कद्रव्यंकेदात्त ॥ ततो न्येनाश्वपनीयमिविरुक्ते

सं प्रतिगृह्यतामिति कुर्यात्

१०० क०

४९

ध्यामाभ्यां तृतीयं मंगुष्ठ तर्जनीभ्यामिति स्मृतिः कोमुद्यां ॥ तच्चित्तं ॥ ततः शेषं संचरेत् न नीहिराचम्य वाचेन मद्रति
मुखे ॥ प्राणायामनासिकयोः ॥ चक्षुर्भ्यो ॥ चक्षुषोः ॥ श्रोत्राभ्यां च कर्णयोः ॥ बलायेति बाह्वोः ॥ ओजसे ॥
तूर्वा ॥ अंगेभ्यः ॥ इत्यंगेषु ॥ ततो न्येन गोरिति विरुक्ते ॥ प्रतिगृह्य रुद्राणां मात्रे वसूनां दुहित्रे ~~वसूनां~~ आरि
त्यस्वस्त्रे गवे नमः ॥ ममाचकस्य पाप्माहत इत्युपांशु उत्तर ज्ञात तृणा न्य तु इत्युच्चैर्विसेजेत् ॥ ततो दाता वस्त्रा
लंकारं गंधस्त्रगाद्यैर्वरं पूजयेत् ॥ ततः सुलग्ने तः पटं धृत्वा मुखं निरीक्षेत् ॥ अन्येतुलग्नसमये पाणिग्रह
णं मिच्छति ॥ ततो तः पटमपसार्य वरो वधूं मुखमीक्षेत् ॥ अत्र वाग्निं प्रतिष्ठाप्य पश्चादग्ने स्तूय पलं कटवा
निधाय ॥ कन्यापितृदत्तवस्त्रचतुष्टयमध्ये देवायुष्मतीदं वासः परिधत्स्वेति आरुत्योदयात् ॥ सा च
वाससेन मद्रत्यारुत्या परिदध्यात् ॥ ततो दाता वधूं मुखमीक्षेत् ॥ ततो दाता वधूं मुखमीक्षेत् ॥ ततः कन्यादान
मिति हरिहरः ॥ अन्येतु कन्यादानोत्तरं वस्त्राद्याहुः ॥ करोतु स्वस्ति ते ब्रह्मत्याद्यै रक्ष तारोपणां ते क
न्यापितो दग्धुखः स्वदक्षिणे पत्नीमुपवेश्य कुशपाणि राचम्य देशकालौ संकीर्त्य मम समस्तपितृ

४९

णां निरतिशयसानंदब्रह्मलोकावास्थादिकन्यादानकलोक्तफलाभासयेनेनवरेणास्यांकन्यायामुत्पादयि
 ष्यमाणसंतत्याब्राह्मणक्षेत्रदशावरानूदादशपत्न्याप्राजापत्यपक्षेष्टावरानष्टौपरान्पुराणान्यवित्रीकर्तुमात्म
 नश्चलक्ष्मीनारायणप्रीतयेब्राह्मणविवाहविधिनाप्राजापत्यविधिनावालेकतकन्यादानमहंकरिष्ये॥इत्युक्त्वा
 पठेत्॥कन्यांकनकसंपन्नांकनकाभरणैर्युतां॥दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजिगीषया॥विश्वंभरःसर्व
 भूताःसाक्षिण्यःसर्वदेवताः॥इमांकन्यांप्रदास्यामिपितॄणांतारणायचेति॥ततःकांस्यपात्रेवरहस्तोपरिवधू
 हस्तेस्वहस्तेन्यस्यवरहस्तेसुप्रोक्षितमस्तु॥शिवाआपःसंतु॥सोमनस्यमस्तु॥इत्युक्त्वाकन्यापितापुण्यं
 दूतंशान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु॥तिथिकरणसुहर्तनक्षत्रसंपर्क॥पुण्याहंभवंतोब्रुवंतु॥पुण्याहमस्त्विति
 विप्रः॥स्वस्तिंभवंतो०ऊर्द्ध्वंभवंतो०अमुकदासोहंसमसमस्तपितॄणामित्यादि॥लक्ष्मीनारायणप्रीतयेद
 त्यंतमुक्त्वाकाश्यपगोत्रस्यब्रह्मदासस्यप्रपौत्राय०विष्णुदासस्यपौत्रायशिवदासस्यपुत्राय॥देवदासा
 यवरायकाश्यपगोत्रस्यप्रपौत्रींमैत्रदासस्यपौत्रींभोजदासस्यसमपुत्रीममुकप्रेष्याममुकनाम्नींवाक

मैत्रदासस्य

शू० क०

४२

पात्र

न्यां प्रजापतिदेवत्यां यथा शक्त्यलंकृतां इत्युक्ता पुनरेवंद्विरुद्धार्थशतज्योतिष्मो मातिरात्रफलप्राप्तिस्तु का
मः प्रजोत्पादनार्थं सहधर्मचरणार्थं प्रजापत्यै सहधर्मचरतौ भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददमिति कुशयवयु
तं जलं कन्याहस्तं च वरहस्ते मिक्षिषेत् ॥ मया दत्तेति मातापि वदेदितिकेचित् ॥ गोत्रोच्चारणमिति केचित् ॥ वरः
प्रतिगृह्णामि स्वस्तित्युक्त्वा भूमिं स्पृशेत् ॥ गौरीं कन्यामिमां भो त्वं यथा शक्तिविभूषिता ॥ गौं त्राय चैव हास्याय
तुभ्यं दत्तां समाश्रय ॥ कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ॥ कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वहानां स्वर्ग
माप्नुयां ॥ मम वंशकुले जातो पालितावत्सराष्टकं ॥ तुभ्यं दासमया दत्तो पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥ इति पठेत् ॥
ततः कन्यादानप्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णं गोमिथुनं च दक्षिणां संप्रददमिति दद्यात् ॥ ततः शक्तौ सत्यां तौ
अकां स्यंगवांश्चैव दत्तां सादिदद्यात् ॥ कन्याबांधवश्च यौतकं दधुः ॥ वरतसिंहादयो विदधुरितिकेचित् ॥ त्र
हो मां ते केचिदाहुः ॥ ततः श्वतुर्वारं पंचवारं बधू वरो सूत्रेणावेष्ट्योपरित न मधो मार्गेणाध

दासी

वा

४२

स
ति
व
च

स्तनं चोपरि निंकाश्च त्रिगुणं पीतं च कृत्वा धस्तनं वरहस्ते उपरितनं च वधू हस्ते कंकणं बद्धीयात् ॥ येन ब
धो बलीराजादा नवेन्द्रो महाबलः ॥ तेन त्वामपि बभामिरक्षे मा च लु मा च लेति ॥ ततो वधू वराभ्यां दग्धा द्रा
क्षतरोपणं बद्धा हो वरेण कार्यं ॥ मंत्रास्तु ॥ भगवन् नमः ० यज्ञाय ० श्रियेय ० धर्माय ० प्रजाये ० यशसे ० इति ॥
ततः प्राङ्मुखो वपवेश्य बस्त्रं कन्याये दद्यात् ॥ सा च वा सोभ्यां नमः इति परिदध्यात् ॥ ततो वरो मांगल्यं तंतुना ने भर्त जीवने हेतु
ना ॥ कंठे बभामि तु भगे एवं जीव शरदां शतमिति सो भाग्यं तंतुं वधू गले बद्धीयात् ॥ ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो वायुमातोर
श्च धातुभ्यो नमः इति वधूमीक्षेत् ॥ अत्र वा को सुं भस्त्रेण कंकणं ॥ वेद्यां प्राङ्मुखो ते जै नीवीरण कटे पश्चादग्ने
रुपविश्य दक्षिणे रेशान्यां वामं गलकुंभं स्कंधे गृहीत्वा कश्चिच्छेदा सप्त मं पदं ॥ उत्तरो दृष्ट्वा पले चालं कृते
निधाया त्रवरः कन्यानामै दे दित्याचारः ॥ ततो वधू पित्रा पिपरस्परं समीक्षितव्यमित्युक्तेन्योन्यं समीक्ष्य
अरोद्र चक्षुरपति घ्नी शिवास्म मनास्तथा ॥ सुवर्चा पुत्रसूदेव कामाच सुखदा भवेति वरो वदेत् ॥ सो
मगंधर्वाग्निपूषभ्यो नमः इति च ॥ इन्द्राणां गृह्यसूत्राद्यध्ययनाभावात्तदुक्तं हो मांगकं पशुभावात् न

१५० क० २॥

४३

१५५

य

युक्तिशक्त्यभावाच्च विवाहे होम एव नास्तीति मदनपालः ॥ अन्येतु प्रधानेधिकारसिद्धौ रूपतीष्टिवदग्रेषु
श्रवणोपदेशादिना तानसंभवाद्दोममाहः ॥ यथा ॥ गुरुर्दक्षिणे ब्रह्मासनं दत्त्वा तमुपवेश्य मन्मथे
पात्रे जलपूर्णं कुशान्निधायोत्तरतः कुशेषु निधायान्निदं मेः पूर्वादिपरिस्तीर्या सादनं कुर्यात् ॥ त्रिणि
तृणा निद्वेप वित्रे प्रोक्षणीमाज्यस्थालीं च रुस्थाळीं संमार्ज्यं कुशानुपयमनकुशांस्तिस्रः समिधः सुव
आज्यं तंडुला लाजाः शूर्पसंस्त्रवपात्रं आरक्तं मानदुहं चर्म गोर्दक्षिणे नि ॥ ततः प्रादेशमात्रेपवित्रे छि
त्वा प्रोक्षणीं संस्कृत्य पवित्रां मुत्पूय तत्र ते निधाय दक्षिणेन सव्ये ह्रस्वोर्दिगं नं कृत्वा पात्राणि प्रोक्ष्य
निधाय आज्यं रक्षात्मां निरूप्यान्नेोदक्षिणे धि श्रित्योल्मुकेन लज्जैः सह पर्यग्निकृत्वा सुवैवं प्रताप्य
कुशैः संमज्ज्य प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य पुनः प्रताप्य दक्षिणे निधाय आज्यमुद्रां स्योत्पूयावेक्ष्य शूकं निरस्य
पुनः प्रोक्षणीरुत्पूयावेक्ष्योपमनकुशानादायोत्थायाग्नेौ स्तस्रः समिधोभ्याधाय प्रोक्षणीभिः
पर्युक्ष्य वरेणा न्वारब्धो गुरुर्दक्षिणं जान्वा च ब्रह्मणा दक्षिणहस्ते न्वारब्धः सुवेण जुहुयात् ॥ प्र

न्या

न

तिल

४३

या

१२

जापतयेनमः अग्नयेनमस्तुत्याधारो ॥ इदं प्रजापतयेनममेत्यादिवरः सर्वत्रत्यागं कुर्यात् ॥ अग्नयेनमः सो
मायनमः इत्यज्यभागो ॥ अग्नयेवायवे ० सूर्याय ० अग्निवरुणाभ्यां द्विः ० अग्नये ० वरुणा ॥ सवितुर्विष्णु
विश्वेदेवमरुत्स्वर्केभ्यो नमः ॥ वरुणादित्यायादितये प्रजापतयेन ० इति नव ॥ ततस्त्रिरग्नये मृत्यवे च
जुह्यात् ॥ नव ॥ ततः कन्यां जलावुपस्तीर्य वधाः ॥ आतातस्तृणानि वा न्यः शमीपलाशमिश्राणां जानश
पादं जलिना द्विः क्षपति ॥ ततो पिघार्यति षंती अग्नयेनमस्तुतिं त्रिर्जुह्यात् ॥ मंत्रो वरस्यैव ॥ ततो वरो व
धाः दक्षिणहस्तं सांगष्टमुत्तानेन हस्तेन गृहीयात् ॥ तत्र मंत्रः ॥ भर्गो र्यमसवितुर्भ्यो नमः ॥ वि न सो
म्यगुणैर्युक्तो वीरसूर्जो विसूर्भव ॥ कुले मदीये संग्राही मच्चिन्तानुगता सदा ॥ इति ॥ ततो गृहीतामेव
वधूमुत्तरतो गेर्दक्षिणेन पदा स्तेमानमारोहयति ॥ कन्यायेनमस्तुति ॥ ततः सरस्वत्यै नमस्तुति ॥ त
तो गाथां गायति ॥ ततो अग्नयेनमस्तुत्यग्निं परिक्रम्य पुनर्द्विर्जनादिपरिक्रामांतं कृत्वा चतुर्थे शूर्पपुटेन
वधूभ्राता सर्वाङ्गान् कन्यां जलावावपति ॥ तान् भगाय नमस्तुतिं षंती जुहोति ॥ ततोऽग्निं परिक्रम्यो

१५० क०

७४

६

८

पविश्य ब्रह्माचारव्यः ॥ प्रजापतये नमः इति ह त्वोत्तरतः उदकसंस्थानस्य सतंडुलपुंजान्कृत्वा बंधुं विष्णु-
वेनम इति दक्षिणेन पदावरः सप्तपदानि कार्त्तमति ॥ इषे नमः ॥ विष्णवे नमः ॥ सर्वत्र ऊर्जे नमः ॥ रायस्योष्ण-
य नमः ॥ मायो भवाय ० प्रजाभ्यो ० ऋतुभ्यो ० सखिभ्यो नमः ॥ इत्येतैरिति केचित् ॥ ततः सप्तमपदे गुरुद-
योः शिरसि सन्निधाय पूर्वकुंभोदकेन वस्त्राग्रापक्ष्मवेरभिषिञ्चेत् ॥ वरेण सूर्यमुदीक्षस्वेति उक्ता सूर्याय
नम इति सूर्यपश्येत् ॥ मम तव चित्तवर्गभ्यो नम इति वधूदक्षिणां सोपरि हस्ते नीत्वा हृदयमालभ्य उत्तर-
तो वधूमुपवेश्य वध्वे नम इत्यभिमंज्य तस्याः सीमंते सिंदूरं दत्त्वा अन्यो वरो वा वधूमुपस्थाप्य गोश्व-
पुरुषेभ्यो नम इत्यानडुहे रक्तचर्मणि वधूमुपस्थाप्य याग्नये स्विष्टकृते नम इति हृत्वा संस्त्रवप्राशनं ॥ प्रणी-
तास्थाभ्यां पवित्राभ्यां मूर्जनं ॥ तयोरग्नौ प्रक्षेपः ॥ आचार्याय गोदानं ॥ प्रणीता विमोक्तः ॥ ब्रह्मणे पूर्ण-
पात्रं ॥ विप्रेभ्यः आमात्रं संकल्पः ॥ दिने विवाहे सूर्यरात्रौ ध्रुवमुदीक्षस्वेति ॥ वरप्रेषिता वधूश्च ध्रुवाय
नम इति पश्येत् ॥ ततो वधूरात्रं विरात्रं वाक्षारलवणाग्निनौ ब्रह्मचारिणौ अलंकुर्वाणा वधः शायिनौ द-

द्वादश रात्रं

श्रीरागप्रस
७४

पती स्यातां ॥ तैलाक्षतवन्दनारियथाचारं कुर्यात् ॥ चतुर्थ्यामपररात्रे पंचभूतसंस्कारां कृत्वा विवाहान्निसंस्कार
पुष्पब्रह्मोपवेशनादिसमिदाधानांतं कुर्यात् ॥ तत्राज्यं निरूप्य रक्षाज्यां तूष्णीं च स्थाप्यां तदुत्थानिरूप्य तथैव
श्रीक्षयत्रिः प्रक्ष्यात्माग्नौ पक्त्वा समिधोभ्यां धायान्निं पयुक्ष्या घारा ॥ अग्नये प्रायश्चित्ताय नमः ॥
एवं वायवे ॥ सूर्याय नमः ॥ चंद्राय ॥ गंधर्वाय ॥ नवाहुत्यंतं प्रजापतये नमः इति च रुद्रं दुर्गां भास्वं लवानादा
यान्निं वायुं सूर्यं चंद्रं नक्षत्रं गंधर्वं प्रजापतिभ्यो नमः इति वधूशिरसि दत्त्वा मम व्रतानुसारिणी भवेत्युक्तं
तरतोग्नेश्च रुद्रं शेषं प्राणेभ्यो नमः ॥ अस्मिभ्यो नमः ॥ मांसेभ्यो नमः ॥ त्वचे नमः ॥ इति वधूं प्राशयित्वा तामाच
मय्याज्येनाग्नये स्विष्टकृते नमः इति हुत्वा ग्न्यादिप्राजापत्यंतानवाहयः प्राशनार्थं भिन्नपात्रे संस्त्रवाः
संस्त्रवप्राशनं मार्जनं पवित्रं प्रतिपत्तिः ॥ गुरवे दक्षिणा ॥ ब्रह्मणे पूर्णं पात्रमात्रा नृदानं चेति ॥ स्मृतिर्को
मुद्यां तु शूद्रस्य कोपि होमो नैकं कृतं न ॥ सामृतापि हिते नैक्यंगता मंत्राहुतिव्रतैरित्यस्य शूद्रेऽप्यविशे
षात् ॥ ततो वरस्य तत्सक्षीयाणां पूजनं वरमात्रे वंशपात्रदानं च कार्यं ॥ कन्यापित्रेति केचित् ॥ षोडशतु

१५० क०

४५

सत्र

वरमात्रेयं

धुशर्पयुतं वंशपात्रे उमामहेश्वरौ संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ ऐरिणी त्वमुमा देवी महेशो गिरिजापतिः ॥ अतस्त्वं पूजयि
ष्यामि ऐरिणी सर्वकामदा ॥ सवस्त्रांच सदीपांच शूर्येशोऽंशभिर्युता ॥ वरमात्रे प्रदास्यामि कन्यादानस्य सि
द्धये ॥ इत्युक्त्वा कृतस्य कन्यादानस्य संपूर्णफलप्राप्तये इदं वंशपात्रं प्रहरेत् ॥ नमो मे सुत्कापठित ॥ वंशो वंश
करः श्रेष्ठो वंशो वंशविवर्द्धनः ॥ अनेन वंशदानेन तु शिवद्विकरोतु मे ॥ वंशपात्रमिदं पुण्यं वंशजातसमुद्भवं
दानानामुत्तमं दानमतः शांतिं प्रयच्छ मे ॥ इति ॥ इदं केचिन्नकुर्वन्ति ॥ ततः कन्यापिता ॥ अथ वर्षा त्रियं क
न्यापुत्रवत्पालितामया ॥ इदानीं तु मया तुभ्यं दत्तास्ते हे नपाः ॥ इति वरां केवधूमुपवेशयेत् ॥ ततो वरोया
नेन वध्वासहस्रहंगता तत्र श्रियं संपूज्य स्थापितानां मारुणां मंदपदेवतानां च पूजां कृत्वा विसृज्य वस्त्रयंथि
कंकणमोक्षौ कृत्वा विप्रान् पूजयेत् ॥ वध्वा गृहप्रवेशे मंदुपोद्वासने काकोत्पश्वविशेषो मत्कृतनिर्णय
सिंधोऽस्तेयः ॥ एते संस्काराः ॥ पूजाणां एवं वक्ष्यमाणमार्गिकमपितेषां नियतं ॥ असंख्यं पूजाणां तु विवाह
मात्रं ॥ ॥ इति कर्मकाकरभट्टकृते ॥ १५० इति वंशपात्रसंस्काराः ॥ अथ शूद्रस्याहिकमुच्यते ॥ ॥

४५

तत्र विष्णुः ॥ ब्राह्मे नुह तै उ था येति ॥ विष्णु धर्मो नरे ॥ शयना दस्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनं ॥ कीर्त्तनस्त
 स्य पापानि नाशमायं ह्यशेषतः ॥ तत्राचम्य पितरा विष्ट देवं च नत्वा ॥ प्रातः स्मरामि भवति महार्त्तिशाल्यैना
 रायणं गरुड वाहनमंजुनाभं ॥ ग्राहामि भूतवरवारणमुक्तिमुक्तिहेतुं च कायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रं ॥ १ ॥ प्रातर्न
 मामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविंदयुगलं परमस्य पुंसः ॥ नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य पारायणप्रवण
 ष्यं विप्रपरायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्नमामि भजतामभयं करंतं प्राक् सर्वजन्मकृतपापभयापहृत्यै ॥ योग्राहवक्रै
 पतितांघ्रिजैर्द्विघोरशोकप्रणाशनं ॥ करोद्धतशंखचक्रः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः काले पठेन्नरः ॥ श्लो
 कत्रयगुरुस्तस्मै दद्यात्मात्मपरं हरिः ॥ ४ ॥ प्रातः स्मरामि शिवमेकमनेकमाद्यामित्यादि पठित्वा ॥ पुण्यश्लोको
 नकोराजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ॥ पुण्यश्लोकाचवेदे ही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥ ५ ॥ इत्यादि पठित्वा भूमि
 नमस्कृत्य ॥ अंतर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रादृत्य वाससा ॥ वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवोऽस्मिन् सवर्जितः ॥ कुर्यान्मूत्र
 पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥ इत्यंगिरसोक्तविधिना ॥ दिवा संध्यासु कर्णस्थं ब्रह्मसूत्रमुदञ्जयः ॥ ६ ॥

शू० क०

४६

यन्मूत्रपुरीषेतुरात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ ग्रामाच्छतधनुर्गच्छेन्नगराच्चचतुःशतं ॥ इति याज्ञवल्क्यपराशराद्य-
क्तदेशे मूत्रपुरीषकृत्वा ॥ अपरुष्यच्चविष्णुमूत्रं काष्ठलोष्ठतृणादिनेति भरद्वाजोक्तैर्लोष्ठादिना वामेन गुदं प्रमृ-
ज्य ॥ गृहीतशिशनश्चोत्थाय मृद्विरभ्युद्धतेर्जलेः ॥ गन्धलेपश्चयकरं शौचं कुर्यादतं द्रितद्वितीयाज्ञवल्क्योक्तः
प्रशौचं कुर्यात् ॥ तत्र मूत्रेशातातपः ॥ एकाङ्गिणे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ॥ मूत्रेशौचं समाख्यातं
शुक्ले तद्विगुणं भवेत् ॥ पुरीषेतुदक्षयमौ ॥ द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे पञ्च करे दश ॥ उभयोः सप्तदातव्या मृदः
शौचोपपादिकाः ॥ शंखः ॥ मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्तिते ॥ एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्तेयाश्च
तुर्दश ॥ एको वसः ॥ तिस्रस्तु मृत्तिका देया कर्तुर्वैनखशोधनं ॥ तिस्रस्तु पादयोर्तेयाः शौचकामस्य स-
र्वदा ॥ विष्णुपुराणे ॥ एकाङ्गिणे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ॥ उभयोः सप्तदातव्याः मृदः शौचोपपादि-
काः ॥ अत्र लेपन्युनाधिकभावाभ्यां गृहीतयत्वा दिक्ष्वरतया वा व्यवस्था ॥ मूत्रे मृत्परिमाणमाह दशः ॥
लिङ्गे तु गृहसमाख्याता विषर्वपूर्यते मथा ॥ गुदे तु मनुः ॥ अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥

४६

वै २

स्या ३ षोडशवर्षे ध्वि ५

द्वितीयाचतुर्तीयाचतुर्द्वितीयाप्रकीर्तिता ॥ आदित्यपुराणे ॥ स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानंशौचं प्रोक्तं मनीषि-
भिः ॥ उक्तशौचे गंधानपगमे तु देवतः ॥ यत्साधिमिति मन्ये स तावच्छौचं विधीयते ॥ दक्षः ॥ यद्विवाविहितं
शौचं तदर्थं च निशि स्मृतं ॥ तदर्द्धमातुरे प्रोक्तं मातुरर्द्धमध्वनि ॥ बृहस्पतिः ॥ उपविश्या तु विष्णुं च
कर्तुर्यस्तन्न विंदति ॥ सकुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्वशौचस्य सर्वदा ॥ बालस्यानुपनीतस्य गंधलेपक्षया
वहं ॥ शूद्रे विवाहात्प्रागेव ॥ विवाहाभावे तु द्वादशवर्षोर्ध्वं वा सर्वधर्मानि यत्नाः ॥ न प्राक् ॥ एतच्च व-
क्ष्यामः ॥ भोजने गुदस्त्रावेव ह स्पातिः ॥ भुजाने स्य तु विप्रस्य कदाचित्प्रवेद्रुदं ॥ पूर्वकृत्वा तु शौचं
तु ततः पश्चादपस्पृशेत् ॥ ततः कृत्वा पवासे तु पंचगव्येन शुध्यति ॥ हस्तो प्रक्षाल्य शौचं कृत्वा गंडूषो-
त्तरमुपवसेदित्यर्थः ॥ विप्रस्येत्युपलक्षणं ॥ इति शूद्रशौचविधिः ॥ अथाचमनं ॥ शुचौ देशे प्राङ्मुखो-
ऽवस्थित्वा वायुपविश्यांतर्जानुकरं गोकर्णकृत्वा तुलुगाभिः शुद्धाभिरंकेनाभिः सह दाचमेत् ॥
अर्द्धं तच्छौचं ॥ त्रिवेति स्मृतिर्कोमुद्यां ॥ ओषमात्रं स्पृशेदिति गोदाः ॥ ततो गुह्यमूले नोक्षोदिरुभज्यां

शृङ्क०

५७ यं

वा

गुष्ठतर्जनीभ्यां नासिके ^{अं च२} गुष्ठमध्यमाभ्यां चक्षुषी ^{अं} अंगुष्ठा नामिकाभ्यां श्रोत्रे ^{अं} गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभितले
नहृदयं अंगुलीभिः शिरोऽसौ स्पर्शेत् ॥ अथ दंतधावनं ॥ ॥ वेदरोदुंबरा पामार्गपनसकदंबाज्जाती
बिल्वप्रिगुमयं कंदकीक्षीरदक्षोत्थं द्वादशांगुलकं विप्रेकाष्ठमाह मेनीषिणः ॥ क्षत्रविट्शूद्रजातीनां
नवषट्चतुरंगुलं विमितिमदनपारिजाते विष्णूक्तं ॥ कनिष्ठिकार्यं स्मृतं ॥ पर्वान्कृतकूर्चं दंतधावनं प्र
क्षात्मे ॥ आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ॥ ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वन्नेदेहि वनस्पति ॥ दूतिमंत्रे
ण प्राप्स्युरवोभक्षयित्वा दंतान् संशोध्य तथैव जिह्वोद्धरेत् स्वं कृत्वा प्राच्या मुदीच्यां वा ल्यक्ता षोडशद्व
दशांगं रुषां कुर्यात् ॥ एतत्प्रतिपन्नवमीषश्च माषोर्णभासी चतुर्दशयष्टमी संक्रांतिश्चाहुरविंशते वार
दिनेषु ते कार्यं ॥ तत्र द्वादशांगं रुषाः ॥ ततः केशप्रसाधनं कृत्वा स्नायात् ॥ छंदोगपरिशिष्टे ॥ यथाह
नितथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ॥ दंतान् यक्षात्मन द्यादौ गृहे चैतदमंत्रवत् ॥ स्मृतिको मुख्यां योग
यास्तवत्सयः ॥ मृत्तिका गोमयं दूर्भां भुष्पां सुरभीणि च ॥ आहरेत् स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शु ७

का

विः॥ गत्वा द्वाकांतं प्रक्षाल्य संस्थाप्येतत्पृथक्क्षितौ॥ त्रिधा कृत्वा भूदंतां तु गोमयं च विचक्षणः॥ अथ मोक्षम
ध्याना मंगानां क्षालनं विवे॥ भागे पृथक् पृथक् कुर्यात्क्षालनं स्रदसंकरः॥ अद्भिर्मृद्भिश्चैरेणो प्रक्षाल्या यम्य वै च
शुचिः॥ अद्भिर्मृद्भिश्चैरेणो प्रक्षाल्य क्रमं शौचं वने जयेत्॥ एकया च शिरो वस्तिं द्वाभ्यां नाभे स्तथोपरि॥ नाभिवत्पूरु
जं घे च चरणौ च स्त्रिभिः स्त्रिभिः॥ प्रक्षाल्या स्नानं स्नौ चान्नम्य नमस्कृत्य जलं तुल्यं॥ यत्किं चेदं तु मंत्रेण नमस्तेत्य
यतां जलिः॥ ततो द्विजानां स्नानं विधिना स्नानं मुह॥ ब्रह्मक्षत्रविशं त्वेवं मंत्रवत् स्नानमिष्यते॥ तूष्णीमेव तु श
दस्य स नमस्कारकं मतं॥ तेन शूद्राणां कातीय एव मंत्रस्नानविधिः॥ मेथिलश्रीरत्नेन तु पाशोक्तं स्नानं सर्ववर्ण
साधारणमुक्तं॥ यथा अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जले स्नानं समाचरेत्॥ तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेण मंत्रवि
त्॥ नमो नारायणायैति मूलमंत्रः प्रकीर्तितः॥ दर्भपाणिस्तु श्वेत् विधिना द्वाचांतः प्रयतः शुचिः॥ चतुर्ह
स्तसमायुक्तं चतुरस्रं समंततः॥ प्रकल्प्य बहये भुङ्गा मेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः॥ विष्णोः पादमसूता सिर्वेष्णा
वीविष्णु पूजिता॥ पादिनस्त्वेन सस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात्॥ तिस्रः कोट्योर्द्ध कोटी च तीर्थानि

२५० क०

४

वायुरब्रवीत् ॥ दिविभूमंतस्मिन् चतानिते संतिजाहूवि ॥ नन्दिनीत्येव तेनामदेवेषु नलिनीति च ॥ वृंदा
पृथ्वी च स्रुभगा विश्वकामा सिक्माक्षिता ॥ विद्याधरोऽसुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ॥ क्षेम्या च जग
हवीचैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥ एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥ भवेत्संतिहिता तत्र ग
गा त्रिपथगामिनी ॥ विप्रेण चायं पठनीयः ॥ सप्तबारा भिज्जत्तेन करसंपुटयोजनं ॥ प्रागुक्तमूलमंत्रेण
त्यर्थः ॥ मूर्ध्निकुर्यात्तलं भयस्त्रिभुवः सप्तपंचवा ॥ स्नानं कुर्यान्मृदापश्चादामंथ्यं विधानतः ॥
अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुधरो ॥ मृत्तिके हरमेपापं च नमयादष्टं तं कृतं ॥ उडुतासिवराहेण स्रुणो
न शतनाहना ॥ नमस्ते सर्वलोका नां प्रथमारणिसुव्रते ॥ इति ॥ एतत्सर्वं कृत्वा च नेशूद्रस्य विशिष्यो क्ते र
त्रैतद्मा बोद्धो राणमंत्रपाठे शूद्रस्यानधिकारो चेति ॥ तच्चित्तं ॥ तत्त्वेऽपि सर्वेषां पूर्वोक्तेनास्य सम
धय इति तत्त्वं ॥ नृसिंहपुराणे ॥ नद्यां स्नुवत्सु च स्नायात्प्रतिस्त्रोतो द्विजः ॥ तडागोऽपि पुनो येषु प्रत्य
कं स्नानमाचरेत् ॥ कार्त्तियानां स्नानं नद्यामपि सूर्याभिमुखमेव ॥ तत्रैव ब्रह्मांडपुराणे ॥ उर्ध्वपुटं

तः स्थिर

द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्य त्रिपुंड्रकं ॥ अर्द्धचंद्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥ इत्युक्तं ॥ ललाटशिरः कंठबाहु
हृदयनाभिपृष्ठपार्श्वद्वयेषु तिलकं कृत्वा कुशसंनोषविष्टः नमो नम इति विजिपेत् ॥ अथ तर्पणं ॥ व्यासः ॥
एकैकमंजलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ॥ अर्हं निपितरं स्त्री स्त्री न स्त्रियस्त्वेकैकमंजलिं ॥ मातृवर्गे ज
लित्रयमेकैकस्याः ॥ विष्णुपुराणे तु त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपि तर्पेत्तु इति ॥ देवे त्रय उक्ताः ॥ पात्रे ॥ देवान् त्रयः कृषीन्
सर्वांस्तर्पयेद्दक्षतोदकैः ॥ तर्पयेन्नत्पितृन्भक्त्या सतिलोदकैश्चंदनैः ॥ शंखः ॥ सोवर्णे न राजते नोदंबरेण
शृंगपात्रेण शंकुना वाप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशन्नदद्यात् ॥ स्मृत्यंतरे ॥ सोवर्णे ननु पात्रेण राजते नोदंबरेण
वा ॥ श्वेदे न शंकुना वापि पितृतीर्थं स्पृशन्निति ॥ ओदुंबरेण ता म्रेण ॥ शृंगं गवयस्य ॥ योग्यं तव
लक्ष्यः ॥ तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं ॥ तद्भावे निषिंचेत्तु दध्नेर्मित्रेण वाप्यथ ॥ तृप्पत्वितिस
मुच्चार्य तृप्पतामित्यथापि वा ॥ विधिस्तो निक्षिपेन्नोयं देवादीनामशेषतः ॥ सव्यं जानुनतो न्वाच्य
सतिलुंदक्षिणा मुखः ॥ इति ते नैवोक्तेर्देवर्ष्यैर्दिक्षिण जानुनिपातः सिद्धः ॥ यमः ॥ ॥

३५० क०

४९

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेद्दक्षकां जलिं ॥ गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलिं क्षिपेत् ॥ अग्रे स्तुतर्पयेद्देवा
नू मनुष्यान् कुशमध्यतः ॥ पितृंस्तु कुशमूलाग्रेः विधिः कोशो यथाक्रमं ॥ मृद्वारिजातैर्योगियातवे
त्तयः ॥ ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वविष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ॥ देवांश्च दं सिवेदंश्चाक्रुषींश्चैव सनातनान् ॥ आचा
र्योश्चैव गंधर्वान् ॥ आचार्यतनयांस्तथा ॥ संबत्सरं सावयवं देवांश्चाप्सरसस्तथा ॥ तथा देवानुगात्रा
गान् सागरान्यर्वतांस्तथा ॥ सरितोथ मनुष्यांश्च यक्षांश्च भूक्षां सिचैव हि ॥ पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भू
तान्यथ पशूंस्तथा ॥ वनस्पतीनां पक्षींश्च भूतग्रामं चतुर्विधं ॥ विष्णुः ॥ ततः कृत्वा निवीतं तु य
त्तं सूत्रमेतद्रितः ॥ प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् ॥ काष्ठीजिनः ॥ सनकः सनंदन
श्च तृतीयश्च सनातनः ॥ कपिलश्चासुरिश्चैव बौद्धः पंचशिखस्तथा ॥ पादोत्थानंतरं ॥ मरीचि
मयंगिरसौ कुलरत्यं पुलहं क्रतुं ॥ प्राचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ योगयाज्ञवल्क्यः ॥ अ
पसव्यंततः कृत्वा भूत्वा च पितृदिग्भुखः ॥ पितृदिव्यान् दिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥ दि

न

४९

+ दक्षासंवादा ४

६

व्याधरोधुवदृत्यादयो वसवः ॥ अजेकपादो योरुद्राः ॥ इन्द्राद्यादय आदित्याश्च प्रत्येकं समुदितावा ॥ स एव ॥ क
व्यवाहनेन सौमं यममर्यमणं तथा ॥ अग्निष्वात्ताः सोमपश्वततो बर्हिषदो पिच ॥ यदि स्यात्जीवपितृ कृता
न्विद्यास्तदा पितृम् ॥ तर्पणो यद्यप्यनेके प्रकाराः स्मृतिको मुद्यां पात्रोक्तो स्तथापि कोत्या यनो सूत्रसंघोदाधुवाजसने
विनश्तिगोत्रोक्तस्नानादौ दर्शनाच्च योगशास्त्रवल्कोत्तय एवायं प्रकारः श्रद्धाणा मितितत्वं ॥ एवं वैश्वदेवाद्यपि कातीये मे
व ॥ ॥ अथ प्रयोगः ॥ ॥ मृद्वो मय कुशति लपुष्पा ॥ ॥ एयादाय नद्यादौ गत्वा पाणि
पादौ प्रक्षाल्यानामिकाभ्यामेक कुशपत्रात्मिके पवित्रे घृत्वा कुशोपग्रहः ॥ उर्ध्वकेशी विरूपाक्षि मांस
शोणित भोजने ॥ तिष्ठ देवि शिखामध्ये चासुंदेत्यपराजिते ॥ इति श्रुत्वा शिखां बध्वा चम्य देशकालौ
स्मृत्वा मम सर्वपापक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं प्रातः स्नानमहं करिष्ये ॥ तीर्थे तु ॥ सागरस्केन
निर्घोषे इह स्तासुरांतक ॥ जगत्सृष्टं जगन्मर्दिनमा मित्वां सुरेश्वर ॥ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कलां
तदहनोपम ॥ भेरवाय नमस्तभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ वरुणाय नम इति जलमातु

२५ × त्वं जलं दत्त्वा मृदमादाय कटिवस्त्ररूपं जंघापादकरान् त्रिविकल्पप्रक्षाल्यैकजलपरं स्त्रलेपादिकं कृत्वा नम्य नम इति ×

११० क०

५० नम्यते नैवावर्त्य नमो द्योः मम पापं यावत् त्वं जलं बहिः क्षिप्त्वा मुक्तार्थाय नम इति नत्वा च मयि विष्णवे नम इति सर्वो गं मृदां नि त्वा सूर्याभिमुखो द्विस्त्रिदशवा नि मज्ज्या द्यो नम इत्यु नम ज्य नि मज्ज्यो नम ज्ज्या च म्य ॥ तथैव रुद्राय नम इति गो मये ना लि प्य स्नात्वा च म्य ॥ कुशौर्मा र्जयेत् ॥ वरुणाय नम इत्यष्टवारं ॥ परमात्मने नमः ॥ अग्नये नमः वायवे नमः सूर्याय नमः सवित्रे नमः यज्ञाय नम इति नि मज्ज्या द्यो नम इति द्वाविंशतिवारं ॥ यद्वा अग्नये नम इति विंशतिवारं वेदसवित्रे चित्पत्त्यादिभ्यो नम इति सवित्रे इत्येते ॥ पुनः पावयित्वा नम इति त्रिः परमात्मने नम इति वा घमर्षणं कृत्वा स्नात्वा विष्णवे नम इति नत्वा ब्रह्मादिदेवांस्तप्यंतां नम ॥ इति वा देव

नाभित आनाभि दर्भैः पावयित्वा परमात्मने नम इति सवित्रे नम इति तैः

शंभ

५०

१५५० क०

५९

गोरजसाद्रिवस्त्रेणांगमार्जनं कार्यं ॥ जाबालिः ॥ अशिरस्कं भवे स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां ॥ आर्द्रेण वा स
सा वापि मार्जनं देहिकं विदुः ॥ विदुस्तु सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं विदुः ॥ विप्रवाक्येनेत्यर्थः ॥ मानसं वा
स्नानं कार्यं ॥ यथा ॥ ध्यायेदादित्यसंकाशं वासुदेवं चतुर्भुजं ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितं
तत्पादोदकजालधारां निचयतं तिरिचमूर्धनि ॥ चित्तये ब्रह्मरंध्रेण प्रविशंतीति च कांतुमुं ॥ तथा संक्षालये
त्सर्वमंतर्देहगतं मलं ॥ तथा ॥ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वविरुद्धांगतो विवा ॥ यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं स वा
द्योभ्यंतरः शुचिः इति ॥ ततः कांस्यपात्रे आज्यं प्रतिबिंबमवलोक्य ॥ आज्यं तेजः समुद्दिष्टं माज्यं वा
पहरं स्मृतं ॥ आज्यं सुराणामाहारः ॥ आज्यं लोकप्रतिष्ठिताः ॥ कामधेनुषु संभूतं सर्वं क्रतुषु संस्थि
तं ॥ देवानां परमाहारमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति विप्राय दत्वा दक्षिणां दद्यात् ॥ एतद्विष्णुधर्मो
तरेस्पष्टं ॥ ततो मध्याह्ने पुनर्वस्नात्वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् ॥ तत्र यद्ब्राह्मणं नीतहासपुराणा नैव

५९

महाद्विपित

सवित्रे

तृथे नत्रिः ॥ सव्येन देवान्निर्वीती दृष्ट्वा देवा यनादि कृषयस्तृप्यन्तामिति द्रौ द्रौ वितिकृषिानपसव्येन
सोमपितरस्तृप्यन्तामित्यं जलित्त्रयं त्रिद्विद्वो धौ ते वाससी परिधाय मृदोरु कर्तै प्रक्षात्मा चमवेणु
पत्राकार मुद्रं चंद्रवर्तुलाकारानितकं कृत्वा मुद्रादि धत्वा ॥ धत्वावानमो ब्रह्मणे विष्णवे सवित्रे मित्राय वरु
णाय दिग्भ्यादि देवताभ्यो नम इति प्रत्येकं जले पुष्पांजलि रित्याचार्यं चूडामणिः ॥ ततः उदितं सूर्यं
रक्तचंद्रनाक्षतपुष्पैरष्टदले मंडलेभ्यः सूर्यतद्युतमर्घ्यं ॥ नमो विवस्वते नमः ॥ ब्रह्मणे नमः भास्वते नमः
विष्णुते जसे नमः सवित्रेशुचमे नमः कर्मदायिने इत्यंजलि त्रयं दद्यात् ॥ इति कल्मतै ॥ ततः सूर्य
मंडलं मुपस्थाप्य ॥ परमात्मने नम इति पुनरर्घ्यं दत्वा ॥ ब्रह्मविष्णुरुदेभ्यो नम इति वा विष्णुशि
वनामानि वा यथाशक्त्या वर्त्य ॥ नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्त्रिभिर्नाशहेतवे ॥
त्रयीप्रयायविगुणात्मधारिणे विरिचिनाशायणशंकरात्मने ॥ इति नमस्कुर्यात् ॥ एवं स्नानं
प्रातर्मध्याह्ने च कार्यं ॥ अशक्तो मध्याह्ने एव ॥ गृहपुष्पादकेन स्नानेनैव ॥ आतुरादि स्नानाशक्तौ यज्ज
ह्नौ मर्हति भस्मस्नानं

कल्पा निश्चुतेर्वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासा निशक्ति तद्ध ॥ जपयज्ञप्रसिध्यर्थं विद्यां चाध्यामि कीं ज
पेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः श्वपुराण भारतादिपाठविधाने विशदस्य पाठप्रसक्तेः ॥ श्रवणस्यैव कर्मो गत्वा
श्रवणश्रवणपुराणो मेव ब्रह्मयज्ञ इति केचित् ॥ तन्न ॥ नमस्कारेणामन्त्रेण पंचयज्ञाभ्यापयेदिति या
ज्ञवल्क्योक्तेर्नमस्कारेण तस्य बाधा न ॥ तत्र यो नमसा स्वरद्वयं श्रुतेर्यज्ञो वेन मरुति आक्षणं भवती
ति वचनाच्च नमो नमो नम मरुति स्मृतिको मुद्यामुक्तं ॥ तत्वं तु वेदादिनामर्थबोधे स्वरूपस्यैव ग्रहणा
भमः श्रुतेश्च तदंतत्वेनाऽप्युपपत्तेर्नमो तत्र ग्वेदादिशब्दैः कार्यमिति ॥ तद्यथा ॥ दर्भसंने उपविश्या
चम्यश्रीपरमेस्वरप्रीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञं करिष्ये ॥ इति संकल्पोपरं कृत्वा दर्भगर्भं ब्रह्मा जलं कृत्वा
नमो नम मरुति जपेत् ॥ यद्वा ॥ ऋग्वेदाय नमः ॥ यजुर्वेदाय नमः ॥ सामवेदाय नमः ॥ अथर्ववेदाय नमः
शिखायै कल्पाय नमः ॥ व्याकरणाय नमः ॥ निरुक्ताय नमः ॥ ज्योतिषाय नमः ॥ छंदोविचित्येन नमः ॥ अध्या
त्मविद्यायै ॥ इतिहासपुराणेभ्यो ॥ तर्कविद्या ॥ पूर्वमीमांसायै ॥ उत्तरमीमांसायै ॥ इति जपित्वा ॥

३१० क०

५२

देवताभ्यः पितृभ्यः श्रमहा योगिभ्य एव च ॥ नमः स्वाहाये स्वधाये नित्यमेव नमो नमस्तुतिर्नि
पितृवाहुनि विद्यातपो योगिभिर्योनिर्विष्णुरीडितः ॥ वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ इ
त्युक्तोऽङ्कं स्पृशेत् ॥ ॥ अथ तर्पणं ॥ ॥ तच्च ब्रह्मणे नमः ॥ इति नमो ते मंत्रिकार्ये ॥ तस्य नमः ॥
शब्दोक्तेरितिकेचित् ॥ अन्येतु तर्प्यतामित्योकारपूर्वमिति कातीयसूत्रस्य तर्प्यतामिति शब्दस्य सा
गेमानाभावात्तदंतेरित्याहः ॥ आसने दक्षिणं जान्वा व्यक्तुर्दर्भाक्षतेः हस्तद्वयेन देवतीर्थेन
तर्पयेत् ॥ तच्च महानपाहि जातयोगमात्रवत्क्रयकातीयसूत्रानुसारेणोच्यते ॥ यथा ॥ ब्रह्मास्त
प्यतां ॥ विष्णुस्तर्प्यतां ॥ रुद्रस्त ॥ प्रजापतिः ॥ देवास्तर्प्य ॥ इंद्रास्त ॥ वेदाः ॥ ऋषयः ॥ पुराणा
चार्याः ॥ इतराचार्याः ॥ संवत्सरः ॥ सावयवः ॥ अप्सरसः ॥ देवानुगाः ॥ नागाः ॥ सागराः ॥ सरितः
मनुष्याः ॥ यक्षाः ॥ रक्षसांसि ॥ पिशाचाः ॥ सुपर्णा ॥ भूतानि ॥ यशवः ॥ वनस्पतयः ॥ ओषधयः
भूतग्रामश्चतुर्विधस्तु ॥ आचार्यब्रह्मणोऽनु ॥ प्रजापत्यं ते देवाय श्वास्तथानागा गंधर्वाप्सर

सोमसुराः॥ कूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तस्वो जंभकाः स्वगाः॥ विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगा
 मिनः॥ निराहाराश्च ये जीवाः पापधर्मैरेतैश्च ये॥ तेषामप्यायनायैतैः सलिलं मयेति मात्स्योक्ते तदीय
 नतर्पणमुक्तं॥ अथर्षयः॥ निवीतिं कृत्वोदग्रर्भमध्येन प्रजापतितीर्थेन तिलाक्षत
 मिश्रोद्गावं जलीमंत्रादद्यात्॥ सनकस्तृप्यतां॥ २ सनंदनः॥ २ सनातनः॥ ३ कपिलः॥
 आसुरिः॥ २ बोद्धः॥ २ पंचशिखः॥ २ आचार्यचूडामणोनु मरीचिमश्रंगिरसंपुलस्त्यपुलहं कर्तुं॥
 ऋषीं सनकं मारचभृगुं नारदमेव चेति नौभिर्मुक्तं॥ अथ पितृतर्पणं॥ दक्षिणाभिमुखः संव्यं
 जान्वाव्यप्राचीनावीतीति तृतीर्थेन द्विगुणदमे स्तिलु मिश्रां स्त्रीं स्त्रीनं जलीन्दद्यात्॥ वसवस्तु०३
 रुद्राः स्तृप्यतां०३ आदित्याः३ मरुतः३ अश्विनौ३ कव्यवानकस्तु०३ सोमः३ यमः३ अर्य
 मोस्तु३ अग्निष्वात्ताः० पितरः३ तेभ्यश्चेदं तिलाक्षतं नमः॥ इत्याचार्यचूडामणिः॥ सोमपा
 स्तृप्यतां॥ दक्षिणतः० ऋषयः३ सुकालिनः३ बर्हिषदः३ आज्यपाः३ यमः३ धर्मराजः३

शु० क०

५३ न

मृत्युः॥ अंतकः॥ वेवस्वतः॥ कालः॥ सर्वकृतक्षयकरः॥ ओदंबरः॥ दध्नः॥ नीलः॥ परमेष्ठी॥ ह
कोदरः॥ चित्रं० चित्रगुप्तः० जीवितकोपेतान्सर्वोस्तर्पयेत्॥ ततः स्वपितृतर्पणं॥ पितृभ्यो नम
इत्यावाह्यकाश्र्यपगोत्रः॥ अस्मत्पिता॥ अमुकदासस्तर्प्यतामिति त्रिः॥ एवं पितामहः॥ प्रपिता
महः॥ पितृभ्यो नम इति षट्त्रिंशद्वैजं प्रसिंवेत्॥ अस्मन्माताकाश्र्यपगोत्रा अमुक
देवीतर्प्यता॥ एवं पितामही प्रपितामही॥ एवं मातामहेभ्यो नम इत्यावाह्यमातामहः॥ प्रमाताम
हः॥ वृद्धप्रमातामहः॥ एवं मातामही॥ प्रमातामही॥ वृद्धप्रमातामही॥ एवं स्वभार्या॥ पुत्रः॥ क
न्या॥ पितृव्यः॥ मातुलः॥ स्वभ्राता॥ तपत्यः॥ पितृस्वसा॥ मातृस्वसा॥ स्वभगिनी॥ सापत्या
समभर्तृकेतितिसृषु॥ श्वशुरः॥ गुरुः॥ सरवा॥ मित्रभूतः॥ यद्वा॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं देवा वि
पितृमानवाः॥ तृप्यंतु पितरः सर्वमातृमातामहादयः॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासि
नां॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिमस्ततिलोदकमिति॥ यत्तुमदनपारिजातहारितः॥ वसित्वा

वसनं शुक्लं स्त्र्यले विस्तीर्णं बर्हिषि ॥ विधिस्तत्सर्पणं कुर्यात्तत्तु पात्रे कदाचनेति ॥ तदनुद्भूतो द
कस्त्र्यलतर्पणपरं ॥ उद्भूते तु स एव ॥ पात्राद्वा जलमादाय स्वयं पात्रांतरे क्षिपेत् ॥ जलपूर्णं थवाग
तेन स्त्र्यले तु विबर्हिषि ॥ योगया जवत्क्षयः ॥ यद्युद्भूते न सिंचेत्ततिलान्संमिश्रयेत् ॥ अतो
न्यथा तु सव्येन तिलो ग्राह्या विचक्षणेः ॥ एतच्च पुत्रवता गृहे न कार्यं ॥ सप्तम्यारविचारचग
हे जन्मदिने तथा ॥ अथ पुत्रं कलत्रार्थं नि कुर्यात्तिलतर्पणं ॥ इति मरीचिस्मृतौ ॥ ततः येके चास्म
त्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ॥ ते गृहे तु मया दत्तं वस्त्रं निष्पीड्य नोदकं ॥ इति तीरस्त्र्यले व
स्त्रं निष्पीडयेत् ॥ आचार्य-यूगमणोतु ॥ ये बांधवा बांधवा वा ये न्यजन्तानि बांधवाः ॥ ते नृपि
मखिलान्यां तु ये वा स्मृतो यकोक्षिणः ॥ नमोनमरुति शोषी पीडुन मुक्तं ॥ ततः सव्येन विष्णुपु
रणोक्ते स्तर्पयेत् ॥ देवा सुरास्तथा नागा यक्षगंधर्वराक्षसाः ॥ पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कू
ष्मांडाः स्तरवः स्वगाः ॥ जले च राभूनि लयावाया धाराश्च जंतवः ॥ तृप्तिमेतेन यात्रा शुभदत्ते

११०००

५४

मीनांबुनाखित्ताः ॥ नकरेषु मम ग्रेषु यात्तना सुवये स्मिताः ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सुखि
तुं मया ॥ ये बांधवा बांधवा वा येन्यजन्मनि बांधवाः ॥ ते सर्वे तस्मिन्मायांतु मया दत्तैस्ति लोदकैः ॥
इति ॥ संक्षेपस्तु ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं जगत्तप्यतु ॥ इत्येकांजलिः ॥ ततो ब्रह्मणे नमः ॥ विष्णवे नमः
रुद्राय नमः सवित्रे ॥ मित्राय नमः ॥ वरुणाय नमः ॥ इति जले संपूज्य ॥ हस्तेन पुनः ब्रह्मणे नमः ॥ अग्न
ये नमः ॥ पृथिव्ये नमः ॥ ओषधीभ्यः ॥ वायवे नमः ॥ वाचस्पतये ॥ विष्णवे नमः ॥ महर्षये ॥ अपोपत
ये ॥ वरुणाय नमः ॥ इति नमस्कृत्य कृत्वा मुखे संपूज्य देवेभ्यो नमः इति विसृजेत् ॥ ॥ इति स्नानतर्पणा
दि ॥ ॥ अथ देवपूजा ॥ ॥ सा च विश्वेश्वरायैर्जीर्णलिंगार्च्यैर्दोस्पर्शरहितादरतः
कार्या ॥ यदा प्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्विषया विधिः ॥ तदा प्रभृतिशुद्धस्वयोषिद्रूपिणसंस्पर्शेति नास्ती
यात् ॥ एतच्च प्रागुक्तं ॥ साचनाम्ना कार्या ॥ एवं स्त्रिया अपि ॥ विष्णोस्तु पूजनं कामं च प्रतिबुध्यमान
चान्यथेति ॥ मदनपारिजाते विधवाधर्मस्कांदोक्तेः ॥ तत्रैव पात्रे ॥ आदित्यगणनाथचंद्रवेंद्र
४ स्वस्थापितपार्थिवलिंगादौ स्पर्शरहिता कार्या ॥ १॥ लघुग्रामस्फटिकद्विजस्थापितलिंगार्च्यैर्दो ५४

शिव

चयथाक्रमं॥नारायणंविशुद्धाख्यंमन्तेचकुलदेवतां॥निगमः॥ब्रह्माणंविष्णुंवासुर्यंमग्निं
णाधिपतिं॥दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गोरीं चैवाभिपूजयेत्॥यत्तुभनुः॥नपक्षैः स्तीर्थयात्राप्र
व्रज्यामंत्रसाधनं॥देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनाद्धिनिषिद्धिः॥तद्विहितभिन्नपरं॥मास्ये॥सौव
र्णिराजतीवापिताम्नीरत्नमयीतथा॥शुभदारुमयीवापिलोहसंघमयीतथा॥लोहसंघः पंचधा
तुरसाः॥शीतिकाधातुयुक्तावाताम्रकांस्यमयीतथा॥शुभादारुमयीवापि देवताभ्यां प्रशस्य
ते॥अंगुष्ठपर्वदारभ्यवितुस्तिंयावदेवतु॥गृहेषु प्रतिमाः कार्यानाधिकाः शस्यते बुधैः॥भागव
ते॥वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मंत्रविदो मखः॥शिवाचनचंद्रिकायांपात्रे॥वैदिको मिश्रितो वापि
विषादीनां विधीयते॥तांत्रिको विप्रभक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः॥अत्रोपचाराः अनेकविधा
राघवभट्टैः पदार्थादर्शे उक्ताः॥आचार्यचिंतामणो॥सपर्याविविधाः प्रोक्तास्तासां मेकां स
माश्रयेत्॥गंधादिकानिवेद्यांतांपूजापंचोपचारका॥दर्शोपचाराः॥अर्घ्यपाद्यमाचमनमधुप

ध-चेवनमस्कारविसर्जने ६

२१० क०

५५

कीसनानिच॥गंधादिपंचकैचेतिउपचारादशोदिताः॥अथसौत्रशोपचाराः॥आसनंस्थागतंचा
र्घ्यःपाद्यमाचमनंतथा॥मधुपर्कचिमस्तानंवसनाभरणानिच॥गंधपुष्पेधूपदीपोनैवेद्यंवद
नंतथा॥अथाष्टादशोपचाराः॥आसनावाहनेचार्घ्यपाद्यमाचमनंतथा॥स्नानंवस्त्रोपवीतंच॥
भूषणानिचसर्वशः॥गंधपुष्पेतथाधूपदीपेनैवेद्यमेवच॥मात्स्यानुलेपनंसर्पिसदिरुक्ताव
हेतयः॥अथषट्त्रिंशोपचाराः॥आसनाभ्यजनेतद्वद्वर्त्तनंविस्मरणे॥सन्मार्जनंसर्पिरादि
स्नपनावाहनेततः॥पोद्यार्घ्याचमनीयांचस्नानीयमधुपर्कको॥पुनराचमनीयंचवस्त्रयज्ञोप
वीतके॥अलंकारोगंधपुष्पेधूपदीपोतथैवच॥तांबूलानिचनैवेद्यंपुष्पमाळास्तथैवच॥अनुले
पनंचशय्याचचामरंव्यजनंतथा॥आदर्शदर्शनंचेवनमस्कारोथनर्त्तनं॥गीतवाद्येचदाना
निस्तुतिहोमप्रदक्षिणां॥दंतकाष्ठप्रदानं॥चततोदेवविसर्जनं॥उपचारादमेज्ञेयाःषट्त्रिंशसु
रपूजने॥अन्येचतुःषष्ट्यपराचाः॥तेचकाम्यपूजायां॥एतेविकल्पायथाविभवं॥पूजाचदेवती

रु

३ मदनपारिजाते गारुडे ॥ धात्रीफले न सत्याण्यं जयंत्याः समुपोषणे ॥ स्वर्गेद्रसलभे न्यर्त्ये सुलसी पूजने न तत्र ॥ ४३ ॥ ब्राह्मे ॥

र्थेन कार्या ॥ मार्जनार्चनवलिकर्मभोजनानि देवतीर्थेनेति हारितोक्तेः ॥ ब्रह्मांगलग्नं विप्रेभ्यो
वेष्णवंच प्रदीयते ॥ रुद्रांगलग्नं मग्नौ तु दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ॥ शिष्येभ्यस्त्वथ देवेभ्यो दत्तं हीनेषु
निक्षिपेत् ॥ नृसिंहपुराणे ॥ शतपुष्पं विलम्बपत्रं चंपकं तगरं तथा ॥ करवीरं तथा श्वेतं पालाशं कु
शपुष्पकं ॥ वनमालां पशोकं च शैवंतीकुब्जमालती ॥ त्रिसंध्यं च तथा श्वेतं कुंदं च शतपत्रकं ॥ म
ल्लिका चैव जाली च सर्वपुष्पा द्विशिष्यते ॥ पत्राण्यपि तत्रैव ॥ अपामार्गं भृंगराजं शमीपत्रं च खादित् ॥
दूर्वा च कुशपत्रं चैव मदनं मरुकं तथा ॥ ततः श्रेष्ठं विलम्बपत्रं ततः श्वेतं तुलसीवरा ॥ पल्लवा अपि चैव
षां स्युः शस्तान्यर्चा विधौ हरेः ॥ अगस्त्यवक्षस्तंभूतैः कुसुमैरसितैः सितैः ॥ ये चैव विष्यान्ति देवे
शान्तैः प्राप्तं वेष्णवंपदं ॥ तथा ॥ तुलशीमालया विष्णुः केतक्या वृषिपूजितः ॥ समाः सहस्रं सु
प्रीतो भवते मधुसूदनः ॥ शिवे वार्ज्यो नितत्रैव ॥ जपाबंधूकमिंदूरं तथा त्रैसंधिके ह्यर्धे ॥ नंद
ती केतकीयूथीमालतीकुटजानि च ॥ तुलसी गन्धपत्राणि मोगं चारिनुहं च ॥ निशेषस्त

शु० क०

५६

घुसणं च कुमारं च प्रमादेनापि नर्षयेत् ॥ बर्बरी सर्जपत्राणि तत्राच कुमुदाहृतं ॥ विष्णुरहस्ये ॥ जलं प
युषितं त्याज्यं पत्राणिकुसुमानि च ॥ तुल्यस्य गस्त्यपत्राणि गंगवारि न दृष्यति ॥ विशेषस्तु मत्स्ये निर्ण
यसिंधो पूर्वकमलारे वसे यः ॥ अथ तीर्थमहिमास्कांदे ॥ ॥ शाळग्रामो द्वौ देवौ यत्र द्वा रावती भ
वः ॥ उभयोः स्नानतो येन ब्रह्महत्या निवर्तते ॥ हे माद्रौ लक्षणकां देस्कांदे ॥ अग्राह्यं चंदनं पक्ष्मं च नैवेद्यं
कुसुमं जलं ॥ शाळग्रामशिल्पा लै गन्तीर्थकोटिशताधिकं ॥ पाप्मे ॥ संस्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दी
क्षितः ॥ शाळग्रामशिल्पा लो ये चोभिषेकं समाचरेत् ॥ गंगा गोदा वरीरेवानद्यो मुक्तिप्रदास्तु ॥ नि
वसांती हतीर्था निशाळग्रामशिल्पा जले ॥ गौतमांबरीष संवादे ॥ यो पांधो तां प्रियात्राणि हरेः पादोद
के न वै ॥ अंबरीष गृहे तेषां रासो हं वशगः सदा गहरेः स्नानावशेषं तु जलं यस्योदरे स्थितं ॥ अंबरी
ष प्रणम्योच्चैः पादपांसुः प्रगृह्यतां ॥ गर्जेति तावद न्यानि तीर्थानि भुवनत्रये ॥ यावन्त प्राप्य ते ती
र्थं शाळग्रामाभिषेचनं ॥ जन्मप्रभृति पापानां प्राप्तिश्च तं यदीच्छसि ॥ शाळग्रामशिल्पा वारि पापहा

४ व्रता दो विष्णुपादोदकं पीत्वा नंतरं भुक्त्वा न दुष्यति ॥ ४

रिनिषेव्यतां ॥ नृसिंहपुराणे ॥ गंगाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणि पुण्यानि यानि कुरुजांगलयामुनानि ॥ का
लेन तीर्थसलिलं विनिहंति पापं पादोदकं भगवत्स्तु पुनाति सद्यः ॥ ब्रह्मचारी सत्रती च आश्रमी च सदा शुचिः
विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विग्रहे ॥ स्मृत्यंतरे ॥ देहः शुद्धतिचाप्यात्मा पीत्वा पादोदकं हरेः ॥ वि
नित्ये नैमित्तिके काम्ये पीत्वा भुक्त्वा न दुष्यति ॥ कृत्वेति पाठे नित्ये काम्ये च एकादशी व्रतादौ नैमित्तिके
केच सांवत्सरिके श्राद्धादौ पादोदकं पीत्वा तत्कर्म कृत्वा न दुष्यतीति ॥ ननु जलस्यापि नृपश्रेष्ठ प्राश
नादेष जादृते ॥ नित्यक्रिया निवर्त्तकाम्यनैमित्तिकैः सह ॥ तिका लिका पुराणात् ॥ अभुक्ते भुक्तवन्तो
यं मिति निषेधाच्च ॥ कथं कर्माहेतादृति चेन्न ॥ सामान्यस्य विशेषे बाधात् ॥ रागप्राप्तनिषेधाच्च ॥ तच्च
पूजांतेपेयं ॥ तदुत्तरांगत्वात् ॥ ये तु उपवासदिने प्राक् कर्मणश्च न पिबन्ति ते भ्राताः ॥ अशितान शिताद्या
पोजले नैव च पारयेत् ॥ इति दर्शनाच्चेति विष्णुवाजसनेयिनः ॥ गरुडपुराणे ॥ जलं न पेयं तुलसीवि
मिश्रं पादोदकं च कृशित्वा समुद्रं ॥ नित्यं त्रिसंध्यं प्लवते न गात्रं स्वर्गे इत्यर्थं बहिष्कृतानराः ॥ आ

३ * स्कांदेशिवचनं ॥ दृष्टिपूर्वतंतुपांतायेविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥ तद्वैपापहरं पुंसां त्रिकुं पुनः पादयोर्जलं ॥ विष्णुरहस्ये ॥ * ३

शु० क०

५७

द्विकप्रदीपे ॥ सूतके मृतके वापि आशौ च नैव विद्यंते ॥ येषां पादोदकं मूर्ध्नि प्राशनं ये च कुर्वते ॥ अंतकालेपि
यस्येह दीयते पादयोर्जलं ॥ सोपि सद्गतिमाप्नोति पापाचारो बहिष्कृतः ॥ भुक्त्वा पीत्वा विशुद्धः स्यात्पी
त्वा पादोदकं हरेः ॥ विष्णुपादोदकं पीत्वा पश्चादशुचि शंकया ॥ यश्चाचामस्ति संमोहाद्ब्रह्महत्यां स विदति
॥ गारुडे ॥ पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेदुरेः ॥ शेषं च मस्तके धार्य मिति वेदानुशासनं ॥ शाक्यग्राम
शिलातोयं पिबेत्स व्यकरोत्तु ॥ मपीत्वा यस्तु मस्तके ॥ प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महासनिगद्यते ॥ शा
क्यग्रामशिलातोयं पिबेत्स व्यकरोत्तु ॥ अज्ञानादेंदवं प्रोक्तं ज्ञानादहं समाचरेत् ॥ विष्णोः पादोदकं
पीत्वा कोरिजन्माघनाशनं ॥ तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिंदुनिपातनात् ॥ अक्षिचंद्रोदये ॥ आयसे च
तथा कांस्ये काष्ठे वा लावुके तथा ॥ उद्धृत्य पादसालिलं मद्यतु अं विनिर्दिशेत् ॥ श्रीविष्णोः पादसलि
लं करेण कृत्वा मुखे शिपेत् ॥ अदत्त्वा पिबेत्तेतोयं रौरवे नरकं वसेत् ॥ अदत्त्वा विष्वक्सेनादिभ्य इति शेषः
॥ ग्रहणमंत्रो हलायुधे ॥ अकालमृत्युहरं सर्वव्याधिनिवारणं ॥ विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारया

५७

त

म्यहमिति ॥ हेमाद्रौ माधवीये च स्कंदे ॥ एकादश्या मुपोष्याथ योश्नाति द्वादशीदिने ॥ नैवेद्यं तु लक्ष्मीमिश्रं द
त्या कोटि विनाशनं ॥ यन्नुशीदतीये आचारादर्शने ॥ सा त्वं तेभ्यस्तु हेतुं यं विष्णवे यं नृवेदिति ब्रह्मभविष्यादिना तामि
तदन्त्येन निवेदितविषयं ॥ अनि वेद्यनभोक्तव्यं विष्णवे तु कदाचनेति ॥ ब्रह्म नारदीये ॥ न भूयेन निवेद्यैव भोक्त
व्यमित्यर्थात् ॥ त्वाप्रत्ययेनानिषस्य हत्वा भक्षयंतीति वन्निवेदनसमानकर्तृकभक्षणोक्तैः ॥ परेण नि
वेदितैस्वत्वाभावाद्देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं यत्नेन परिवर्जयेदिति निषेधात् ॥ स्पृष्टा देवतकं चैव सवासाजल
माविशेदिति निषेधात् ॥ स्पृष्टायूपं दिवा कीर्तयेद्देवद्रव्योपयोगी जीर्णं ॥ सवासाजलमाविश्य घृतं प्राश्य
विशुध्यतीति स्मृतेश्च ॥ विशेषो मत्कृते आचारप्रदीपे ज्ञेयः ॥ वि० ॥ अथ वैश्वदेवः ॥
शंखः ॥ पंचयज्ञविधानं तु गृहीतित्यनहापयेत् ॥ यमः ॥ ब्रह्म यज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तत्तैव च ॥ भूतव
ज्ञो नृयज्ञश्च पंचयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ स च लौकिके ग्नौ कार्यः ॥ अतएव तं चरत्ने स्पृष्टी कृतौ लौकिका
ग्रावुक्ता ॥ ये तु लौकिका ग्रावपिनर्भवतीत्याहुः स्तमूर्खाः ॥ विज्ञानेश्वरा परार्कमेधातिथियोपेवमाहुः

१५०६०

५६

स

गृह्याग्नेौतु पचेदन्तर्लोकिके वापिनित्यशः ॥ यस्मिन्नग्नेौ पचेदन्तस्मिन्होमो विधीयत इति मन्त्रोक्तेः ॥
असंभवेशात्तातपः ॥ लौकिके वैदिके वापि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ ॥ वैश्वदेवः स्तुतव्यः पंचसूनापुनुरेवे ॥
सच पक्वेनापि कार्यः ॥ स्पृपतीष्टिवत् ॥ अन्यथा तत्राप्यामंस्यादितिकेचित् ॥ पक्वमुष्टिष्ठमुच्यते इत्युक्तेः ॥
स्वकर्तृकआमेनेवेति स्मार्तगौराः ॥ तत्र वैश्वदेवे मन्वायेर्नाना प्रकारा उक्ताः ॥ तेषु मन्त्रोक्तो निरग्निद्विजपरः ॥
तस्य कातीयसूत्रोक्तेर्गृह्याग्निं विना नधिकारादितिको मुदीकारः ॥ तन्न ॥ निरग्नेः शाकल्यमंत्रेर्होमा स्मृति
द्युक्तेः ॥ तदाह मद्वनपारिजाते वसिष्ठः ॥ अनग्निं कस्तु यो विप्रः सोऽन्याहृतिभिः स्वयं ॥ हुत्वा शाकल्य
मंत्रैः स्तुतशेषाद्रुतवर्तिहरेत् ॥ शाकल्यमंत्राः ॥ देवकृतस्यैव इति षट् ॥ शूद्रस्यापि प्रागुक्तरीत्या कातीय
कर्मांस्तेरेतदेवेतानाम्नाहोमः ॥ ननु मन्त्रोक्तेः शूद्रस्य स्मृतिः ॥ श्रवणाभावेन तत्कर्मण्यधिकारात् ॥
तेन येषां कथादीनां शाखायां वैश्वदेवो नोक्तस्तेषां मन्त्रोक्तेः ॥ यद्वा ॥ शूद्राणां पुराणश्रवणाधिकारात्
तदुक्तो वैश्वदेवस्तैः कार्यः ॥ यथा ॥ मार्कंडेयपुराणे ॥ ततः संपूजयेद्वाह्निं दद्याच्चैवाहुतीः कृमात् ॥ प्रथमं

यो
ति
त

ब्रह्मणे दद्यात्प्रजानां पतयेततः ॥ तृतीयां चैव गृह्याभ्यः कथ्य पायतथा परां ॥ ततो नुमतयेदत्वा दद्याद्गृह
बलिततः ॥ पर्जन्यां भोधिरित्रीणां दद्यान्नुमणिकेत्रयं ॥ वायवे प्रतिदिग्भ्यश्च दिग्भ्यः प्राच्यादितः क
मात् ॥ ब्रह्मणे चांतरिक्षां च सूर्याय च यथाक्रमं ॥ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च ॥ उपसेभूतपतये द
द्याच्चोत्तरतस्ततः ॥ स्वधानमद्रुक्त्वा पितृभ्यश्चापि दक्षिणे ॥ कृत्वा पसव्यं वायव्यां यश्मेतत्तेवने जनं ॥ ततः
स्तोत्रमुपादाय तेषां नाम्नास्मिपैर्भुवि विंति ॥ विष्णुपुराणे चैवं होममंत्रमुक्त्वा बलितो विशेष उक्तः ॥ तथैवं मणिके
ट्स्थीपर्जन्याद्रयः क्षिपेत्ततः ॥ दूरं धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ॥ इंद्राय धर्मराजाय वरुणाय त
थे देवे ॥ प्राच्यादिषु बुधो दद्याद्दुतशेषात्मकं बलिं ॥ प्रागुत्तरं च दिग्भागे धन्वंतरि बलिं विदुः ॥ वाय
वे वायवे दिक्षु समस्ता सुततो दितं ॥ ब्रह्मणे चांतरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिं ॥ विश्वे देवा विश्वभूतंस्ततो वि
श्वपत्नीन् पितॄन् ॥ यदुमाणां च समुद्दिश्य बलिं दद्यान्मरेश्वर ॥ कातीयसूत्रे पीदमेव बलिहरणं किंचि
न्यूनं ॥ तेन शूद्रेष्विदमेव ॥ तत्र स्वाहा सेन मस्कारो मंत्रः शूद्रे विधीयते ॥ इति भारती क्तः ॥ होमे स्वाहा शब्दो
का

११०६०

५९

वर्तुनमः शङ्खद्विस्मृति को मुदी ॥ तन्त्र ॥ नमस्कारेण मंत्रेणेतद्विरोधात् ॥ तच्च बलिदानं गृहदेशेषु कार्यं ॥
अग्नेः पञ्चाङ्ग ॥ अथ प्रयोगः ॥ दर्भहस्त ॥ भाचम्यतूष्णीं प्राणाना यम्यं देशकालौ स्मृत्वा पञ्चसुनापुनुरनये
परमेश्वरप्रीतये वैश्वदेवं करिष्ये इति संकल्प्य ॥ कुंडं स्तुतिं वा संमज्ज्योपलिप्सो हिरव्यांगुष्ठानामिकाभ्यां
मृदमुदृत्याभ्युक्ष्य तौ किकाग्निं संस्थाप्याग्नये नमः ॥ मुखं यः सर्वदेवानां हव्यभुक् कृष्यभुक् तथा ॥ पितॄणां
च नमस्सस्मै विष्णवे पादकात्मने ॥ इति संपूज्य पर्युक्ष्य गृहान्तेन तंडुले राज्यं कुरुते ॥ फले र्भूते र्वाकुर्यात् ॥
तद्रव्यमग्नौ निधायोद्गास्याभ्युक्ष्य हस्तेन घृतं क्षुतं जुहुयात् ॥ आहुतिं द्विपर्वपरिता आर्द्रामलकमात्रा
वा ॥ यथा ॥ अग्नये नमः ॥ इदमग्नये नमो मेति त्यागः ॥ एवमग्रेषु ॥ वायवे सूर्यो य ॥ प्राजापतये ॥ अग्नये
इति षट् ॥ इति शाकल्यहोमः ॥ अथ पोरुणः ॥ अक्षणे प्राजापतये ० गृह्याभ्यः ० कश्यपाय ० अनुमतये ०
किश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ अग्नये स्विष्टकृत इति ॥ ततः पर्युक्ष्य विभूतिं धत्वा नमस्कुर्यात् ॥ विज्ञानेश्वरमते ॥
देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ॥ नमः स्वाहा धेस्व धायै नित्यं भवनमो नमस्तुते नमस्कृत्य होमः ॥